

TARTALOM

BOTOS Gábor: Előszó	5
TAKÁCS Miklós: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században (Kutatási eredmények és további feladatok.)	7
NEVIZÁNSZKY Gábor: A szlovákiai Kisalföld faluásatásainak tanul- ságai	57
FILEP Antal: Nagytáji egységesség és regionális tagolódás a Kisalföld építő kultúrájában	71
BARABÁS Jenő: Sajátosságok a kisalföldi parasztház történeti alakulá- sában	129
HOFFMANN Tamás: A kisalföldi parasztház szobája	145
SABJÁN Tibor: Nagyalföldi ház-kisalföldi ház	159
KECSKÉS Péter: Kisalföldi épületcsoport a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban	175
LISZKA József: A népi építészet kutatási eredményei a Csallóközben (Település- és kutatástörténeti szemle)	203
WOLFGANG Gürtler: Házkutatás Észak-Burgenlandban (A kutatás mai állása és tendenciái)	215
GUDMONNÉ Fülöp Ilona: Népi építészet a Kisalföld északkeleti felén .	229
DOMONKOS Ottó: A Kisalföld népi építészetének mesterei (céhes) a 19. század végéig (Vázlat)	255
KÜCSÁN József: Sopron északkeleti külvárosának építészeti vizsgálata a 17–18. században	271
DOMINKOVITS Péter: Kísnemesi lakóházak, gazdasági épületek Győr megyében a 19. század első felében	283
FAZEKAS István: Plébániaépület a Kisalföldön a 17–18. században írott források tükrében	299
BANA József: A vándorcigányok letelepítése, építkezése a 18. század közepétől a 20. század közepéig	309
BALÁZS György: Malmok a Kisalföldön	329
PERGER Gyula: Képoszlopok a Kisalföldön	357
ASKERCZ Éva: Barokk út menti szobrok Északnyugat-Magyarorszá- gon	385
NAGY Tiborné: A Kisalföld népi építésze Pálos Ede munkásságának tükrében	395
KOTTMAYER Tibor: Század eleji rajzok a Kisalföldről, vázlat Pálos Ede munkásságáról	397

A KISALFÖLD NÉPI ÉPÍTÉSZETE

(A Győrött 1993. május 24–25-én
megrendezett konferencia anyaga)

PERGER GYULA
közreműködésével szerkesztette:
CSERI MIKLÓS

Szentendre–Győr 1993.

BAROKK ÚTMENTI SZOBROK ÉSZAKNYUGAT-MAGYARORSZÁGON

ASKERCZ ÉVA

A provinciális barokk szobrászati emlékek nyugat-magyarországi és Sopron környéki példái az ország egyéb területeihez viszonyítva egységes és különálló képet mutatnak. Az emlékek viszonylagosan nagy száma (falvaként olykor 4–5, sőt több), valamint időbeli határai (17–18. század), minősége, egyedi műformái egyaránt elkülöníti az ország egyéb területein található hasonló emlékektől.

Nagy számuk és korai megjelenésük a falvakban e terület sajátos gazdasági és társadalmi viszonyaival is magyarázható. A viszonylagosan egyenletes gazdasági fejlődés, melyet sem a török, sem egyéb, az ország belső területeit sújtó baj nem befolyásolt, a Nádasdyak és Eszterházyak jelenléte, valamint egy németes kulturális hagyomány együtt eredményezi azt, hogy ilyen egységes, és a provinciális művészetben belül egyéni emlékegyüttes található itt.

Ausztriában és a német területeken a középkortól kezdve nyomon követhető egy olyan emléksor, amely részben kultikus, részben városi szokásokkal függ össze, és a középkortól a barokkig folyamatosan él tovább, teremt erőteljes hagyományt a barokk szobrászat kialakulásához. Ezek az emlékek részben különféle lámpaoszlopok (*Licht Seule*), melyek éppen úgy szolgáltak a világításra, határjelzésre, mint halotti lámpásnak a temetőben, vagy a falvak határait a járványok idején keletkezett temetkezési helyeken.¹ E jelek természetesen a városok terein, határait és temetőiben is megtalálhatók (Sopronban a Balfi úti Pihenőkeresztnek nevezett határjelző pillér is ilyen, belsejében egy lámpásnak való helyel, valamint az ún. Pék-kereszt és az ún. Fehérkereszt is. Az elnevezésben a kereszt kifejezés ezekben az esetekben nem az oszlop alakjára vonatkozik, hanem valószínűleg egy későbbi névhasználat mutatkozik meg bennük.).

Egy másik típusa a középkori emlékműnek az ún. *Bildstock*, amelynek magyar elnevezése nem ismeretes, és amely olyan pillért, oszlopot vagy

1. HULA, Franz 1948.

A KISALFÖLD
NÉPI ÉPÍTÉSZE

1. kép. Pietá. 1720 körül. Hegykő.
A tanulmányban szereplő fényképfelvételek
ADORJÁN Attila munkái.

2. kép. Mária-oszlop. 18. század közepe.
Fertőszentmiklós

3. kép. Szentháromság-szobor. 1704.
Röjtökmuzsaj

4. kép. Ecce homo – „búsuló Krisztus”-oszlop.
1650. Nagylozs

keresztet jelöl, amelyet a gyilkosságok esetén a tetthelyen volt szokás felállítani. Ilyenkor általában a pillér vagy kereszt testét díszítették reliefekkel, Sopronban levéltári források beszélnek ilyen típusú emlékek felállításáról.² Egy 1455. július 30-án kelt oklevélben Pfaff Egyed sérci lakos többek előtt kijelenti, hogy miután Drescher Pál meggyilkolása miatt méltán meg kellett volna őt büntetni, a büntetés elengedése fejében kötelezi magát arra, hogy a gyilkosság színhelyén egy kőkeresztet fog felállítani, valamint egy éven belül elzarándokol Rómába, és 100 font viaszt adományoz a Krisztus teste céh javára. Sajnos a gyilkosság helye az oklevélből nem világos. Így a meglevő, e korból származó kőemlékekkel sem tudjuk azonosítani.

Ezt a középkori hagyományt látszik folytatni az az emlékanyag, amelynek nagy része a 17., majd a 18. században keletkezett. Az alapfelépítés valószínűleg nem módosult, csak tartalma változott meg és fonódott össze az egyház ellenreformációs tevékenységével. Az egyre inkább szaporodó falusi szobor-emlékek a kor szellemének megfelelően a hívek istenfélelmét, a szentek tiszteletét voltak hivatva kifejezni. Területünkön a korai emlékanyagot CSAT-

KAI Endre³ és AGGHÁZY Mária⁴ is összekapcsolja a Nádasyak hittérítő tevékenységével és adományainak példászerű hatásával.

A szobrok témája teljesen aláhúzza ezt a következtetést. A szobrok egy nagy részének témája a legfontosabb dogmákkal kapcsolatos, a *szentháromságot* ábrázolja, vagy az ellenreformáció korai szakaszában meghonosodó és később olyan jellemzővé váló *Patrona Hungariae gondolat* és *Mária kultusz* jegyében keletkezett (1. kép). Ezt mutatják a *Madonna, Immaculata* és *Pieta* szobrok egyaránt (2. kép). De a barokkos gondolkodás megfogalmazásai a szintén gyakori „*Smerzensmann*”-ok vagy népi néven „*búsuló Krisztus*”-ok is. E hitbuzgalmi jelként is felfogható emlékanyag megformálásában is hasonló a középkori emlékekhez, és élesen elválik a városokban található barokk szobrászati emlékektől. A szobrok mindig valamilyen oszlop vagy pillér fejezetén, mint koronázó csoport jelentek meg, ritkábban kereszt előtt állnak. Az oszlopokat szinte mindig díszítik Krisztus kínzatásának jelvényeivel vagy virág- és indadíszekkel, de a legtöbbször szőlőindákkal.

E tisztán a katolicizmussal összefüggő emlékanyag figyelemreméltó együttese a szentháromságszobrok sora. A változatos szentháromság ábrá-

3. CSATKAI Endre 1954.

4. AGGHÁZY Mária 1959.

2. HÁZI Jenő 1925.

5. kép. Ecce homo – „búsuló Krisztus”-oszlop.
18. század második fele. Fertőboz

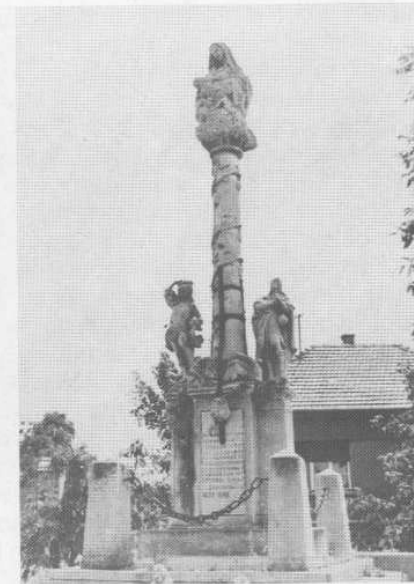

6. kép. Nepomuki Szt. János-szobor,
18. század közepe. Pinnye

zolások között az ún. „*Gnadenstul*” típust követik, amelyen az ülő Atyaisten az ölében fogja a Krisztus keresztjét és lábainál van a szentlélek galambja (3. kép). Ez a megformálás a „*Grande Art*” szobrain is teljesen azonos. Mint ahogyan ugyanilyen kész ábrázolási formát találunk a Smerzensmann-ok és Piéták esetében is. Az egyéni vonás e szobrok esetében az oszlopraállításban, illetve magának az oszlopnak kialakításában rejlik (4–5. kép).

Van az emlékanyagnak egy olyan csoportja is, amely közelebb van a népi gondolkodásmódhoz, a népi barokk hitvilághoz, ezek a különféle védőszenteket megformáló alkotások és az ún. *pestisemlékek*.

A segítő szentek közül a legtöbbször a tűztől védő *Flóriánt* vagy az állatok és mezők védőszentjét, *Vendelt*, illetve *Donátot* látjuk ábrázolva. Az előbbieket gyakrabban szerepelnek a falvak területein vagy házak oromfülkéiben, az utóbbiak pedig a határban, vagy a legelőre, mezőre vezető dűlőutak mentén. Hidak, folyóvizek és malmok mellett legtöbbször ott találjuk *Nepomuki Szt. János* szobrát. E szobrok nagy száma vidékünkön azzal függ össze, hogy tiszteletét az osztrák császári udvar szorgalmazta, őt szinte háziszentjeként tisztelte. Mivel mártíromságát vízben szenvedte, ezért állították szobraikat vizek mellé. A védőszentek szobrainak felállításában a katolikus és a babonás hiedelmek együttes hatását figyelhetjük meg (6. kép).

7. kép. Pestisemlék. 1711. Hegykő

Különálló típust képviselnek az emlékanyagban a *pestisemlékek*,⁵ nemcsak felállítási szokásuk, de felépítésük miatt is. Általában többalakos művek ezek, melyek felállítását mindig az egész közösség határozta el, rendelte meg. Felállításuk a 17–18. században olyan gyakori és pusztító pestisjárványokkal, többnyire a járványok elmúlásával volt kapcsolatos. A pestistől való félelem vagy a megmenekülés készítette a városi és a falusi közösségeket arra, hogy különféle fogadalmakat tegyenek. Mindezekhez megfelelő biztatást és késztetést kaptak a katolikus egyháztól is, amely a hitélet ilyen megnyilvánulásait a legteljesebb mértékben támogatta. Fennmaradt egy olyan levél, amely arról ír, hogy egy soproni lakos a pestistől való szabadulás után családjával Máriazellbe zárandokolt.⁶ De van olyan adatunk is, amely arról szól, hogy 1714-ben a soproni katolikus közösség a járvány elmúlásával egy ezüst Mária szobrot vitt egy népes búcsús csoporttal a freuenkircheni templomba, hogy háláját lerója.⁷

A szándékunk a legszebb szöveges emléket a hegykői pestisemlék feliratában találhatjuk, amely a következőképpen szól: „Ezt a boldogságot /szüz képet az pes/tis ellen ipitet/tük hogy az uris/ten eltávoztva/tván rulunk k/iert az istenek /s : neve örökin / dic/sirtessik, S M K I” (7. kép).

5. ASKERCZ Éva 1973. 149–168.

6. Sopron városi Tanácsjegyzőkönyv 1674. Soproni Állami Levéltár. Lad. 1. fasc. 9. Nr. 373.

7. A soproni Katolikus Konvent számadásai 1714.

A lövői pestis emlék latin nyelvű felirata is erről a szándékról és fogadalomról beszél. E felirat pontosan körülírja a fogadalom jelentőségét és tartalmát, amikor azt mondja el, hogy már a szobor felállításának elhatározása is oda vezetett, hogy az Isten megsegítette a híveket és a járványt megszüntette. A megvalósult szobor így válik a lakosság istenfélésének bizonyítékává, melyet a maguk és az utókor számára is kinyilvánítottak általa (8. kép).

A szobrok felépítése a következő: hármass tagolású magas pillérszerű talpazaton középpontú oszlop magasodik fel, amelyre Mária vagy Szentháromság szobrot állítanak, az oszlop lábazata mellé a *pestis-szente*eknek is nevezett *Szt. Rókus* és *Szt. Sebestyént* állították. Közöttük az oszlop elé helyezve *Szt. Rozália* fekvő alakja látható, kis sziklabarlangban. Arra nem találtunk eddig kellő magyarázatot, hogy a segítő szentek népes családjából miért pont ezeket választották ki vidékünkön, de szereplésük mindig megfigyelhető, csupán annyi változtatással, hogy néha Rókus vagy Sebestyén helyett *Szt. Flóriánt* vagy *Szt. Vendelt* állították. E kompozíciós típus a Sopron környéki falvak mellett a Vulka és a Lajta völgyében is elterjedt.⁸ Noha többalakos kompozíciókkal állunk szemben, melyeket mindig körbejárható szabad területeken állítottak fel, szembetűnik, hogy a szobrok egyetlen főnézetre komponáltak. E frontális kiképzést nem magyarázhatjuk pusztán azzal, hogy az utak mentén helyezték el őket, mert megjelenik azokban az esetekben is, amikor kis tereken állnak.

Előképek után kutatva arra a megállapításra jutottam, hogy a kompozíciók a *Kálváriák* mintájára készülhettek, a keresztet oszloppal helyettesítették be, a védőszenteket úgy állították az oszlopok mellé, mint ahogyan a *Kálváriák* Mária és János alakjai állnak. Valószínű, hogy a frontális kiképzés is ennek az előképnek tudható be.

A szobrok mindegyike kőből készült, a környéken Margitbányán és Fertőrákoson található puha mészkőből. Készítőik ugyancsak a környék kőfaragó mesterei lehettek, akik a városok, néha a falvak épületplasztikáit, síremlékeit faragták.

Mindezeket természetesen csak stíluskritikai vizsgálat alapján mondhatjuk, hiszen írott források alig vannak a szobrok megrendeléséről, nincsenek számlák, melyekből a mesterek neveire, kilétére fény derülne. Legtöbbször csak a szobrok jól-rosszul megmaradt felirataira támaszkodhatunk, amelyekből a felállítás éve, esetleg az állítató személy vagy közösség megnevezése derül ki. Az világosan látható, hogy a szobrok építészeti részleteiben, a pillérek, oszlopok, ornamentumok faragásában mestereik jártasabbak voltak, mint az alakok megformálásában. Minden igyekezetük ellenére megtört, aránytalan, kicsavarodott alakokat, eltorzult, barokkos mozdulatokat, a testeket ügyetlenül és mereven követő drapériákat láthatunk szobraikon.

Sopronban és környékén a 17. században, Kismartonban, Margitbányán a 18. században működött kőfaragó céh, s így e szobrászati emlékegyüttes az ő tevékenységi körükbe sorolható.

8. kép. Szt. György-szobor. 1711. Lövő

8. CSATKAI Endre-FREY, Dagobert 1932.

A művészettörténet ezeket a szobrokat a provinciális művészet körébe utalja, regisztrálja őket, de nem foglalkozik velük. A nyugat–magyarországi korai, 17. és 18. századi kőszobrokban inkább csak a barokk művészet elterjedésének tényét regisztrálja. Magam is hajlok arra, hogy ez az emlékegyüttes valójában ahhoz a helyhez, gondolatvilághoz tartozik, amely megrendelte, felállíttatta és együtt élt vele. Noha a falvak építészeti szerkezetét ezek az alkotások nem befolyásolták, nem szerveztek tereket, hanem alkalmazkodtak azokhoz, mégis meghatározták a települések arculatát, befolyásolták az utak, utcák és mezők képét. Tartalmilag is annak a falusi közösségnek katolikus hitét és hiedelmét fejezik ki, amely a szobrokat életre hívta.

IRODALOM

- AGGHÁZY Mária
1959 *A barokk szobrászat Magyarországon*. Budapest
- ASKERCZ Éva
1973 *Barokk pestisemlékek a Sopron környéki falvakban*. Arrabona 15. 149–168. Győr
- CSATKAI Endre
1954 *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest
- CSATKAI Endre-FREY, Dagobert
1932 *Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien städte Eisenstadt und Rust*. Wien
- HÁZI Jenő
1925 *Sopron története I/a*. 73. 1. 94. sz. Sopron
- HULA, Franz
1948 *Die Totenleuchten und Bildstöcke Österreichs*. Wien
A soproni Katólikus Konvent számadása. 1714.
- Sopron városi Tanácsjegyzőkönyv 1674*. Soproni Állami Levéltár Lad. 1. fasc. 9. Nr. 373.

Barocke Bildstöcke in Nordwestungarn

Der Brauch der Aufstellung von Plastiken im den Dörfern und den Fluren kann sowohl hinsichtlich der Form als auch hinsichtlich der Art der Aufstellung auf mittelalterliche Traditionen zurückgeführt werden.

Die auf unserem Gebiet überlieferten mittelalterlichen städtischen Denkmäler sind zumeist in den Fluren und den Friedhöfen aufgestellte Laternensäulen, sowie an der Stelle von Mordfällen und Unfällen aufgestellte Steinkreuze und Säulen gewesen, von denen einige auch in Sopron zu finden sind.

Die häufige Entstehung der Steinstatuen im 17., aber noch häufiger im 18. Jahrhundert in den Dörfern kann aber neben den Traditionen auch mit der Verbreitung des Katholizismus und mit den Programmen der Gegenreformation in Verbindung gebracht werden. Diese Statuen können inhaltlich und der Form nach in gut unterscheidbare Gruppen eingeteilt werden. Die eine Figur, meistens einen Schutzpatron, darstellenden Werke stehen meistens auf einem mit Relief verzierten Pfeiler oder auf einer mit Ranken verzierten Säule. Die den Hlg. Florian, den Hlg. Wendel, den Hlg. Donat oder Hlg. Oswald darstellenden Skulpturen wurden an den Viehwegen oder auf den Weidewiesen aufgestellt, diejenigen, die die Hlg. Maria oder Christus den Schmerzensmann, die Piëta oder andere Heilige darstellen, findet man in den Dörfern; an den Wegen, Brücken, Bächern und Mühlen stehen oft Skulpturen des Hlg. Johannes von Nepomuk (deren Verbreitung mit österreichischem Einfluß zu erklären ist).

Auf unserem Gebiet kommen auch mehrfigurige Denkmäler vor, diese sind sowohl den Aufstellungsbräuchen als auch ihrer Gestaltung nach gleich, sie sind Pestdenkmäler. Sie sind größtenteils von der Dorfgemeinschaft nach der Pestseuche aufgestellt worden, um die Gottes-treue und die religiöse Hingabe zu bestätigen. Diese mehrfigurigen Kompositionen sind von der Komposition her ähnlich fehlt auf der die Darstellung der Maria oder der Dreifaltigkeit steht, beidseitig neben der Säule stehen die Figuren des Hlg. Sebastian oder des Hlg. Rochus, in der Mitte, am Sockel der Säule sieht man die liegende Figur der Hlg. Rosalia in einer Höhle dargestellt. Manchmal findet man anstatt der Hlg. Sebastian- oder Rochusfiguren die Darstellung des Hlg. Florians oder Wendels.

Die Skulpturen haben meist eine Schauseite, obwohl sie auf Plätzen aufgestellt wurden. Sie wurden von unbekanntem Steinmetzmeistern geschaffen. Die Vorbilder der Komposition der Pestsäulen sind in den Kreuzeswegen zu vermuten. Dieser Typ war in der Umgebung von Sopron und im Burgenland bekannt. Im 18. Jahrhundert wirkten in Margitbánya, in Kismarton und in Sopron Steinmetzzünfte, die Skulpturen sind ihrem Stil nach diesen Werkstätten zuzusprechen und können dem Kreis der provinziellen Barockkunst zugeordnet werden.

NAGYTÁJI EGYSÉGESSÉG ÉS REGIONÁLIS TAGOLÓDÁS A KISALFÖLD ÉPÍTŐ KULTÚRÁJÁBAN

FILEP ANTAL

A kisalföldi népi építkezés, a táji lakáskultúra vizsgálata számomra – kutatásaim kezdetétől – sajátos történeti aspektusú feladatot jelentett, amiben ismételten felvetődött annak a kérdése, miként lehet megragadni valamely táj (akár „csak” néprajzi értelemben felfogott táj vagy vidék) jellemző vonásait és határait. Számomra sohasem volt kétséges, hogy – ha a kortársi valóságból (vagy ha kortársi visszaemlékezésekből) is indulunk ki – a táji elhatárolódás, a táj jellemzésének minden kérdése történeti problematikaként oldható meg az etnográfia oldaláról is. A térbeliség alapvetően történeti fejleményként vált számomra megragadhatóvá. Ha mindezt előljáróban rögtön leszögezem, ezzel nemcsak szemléleti és módszertani támpontot szeretnék nyújtani, hanem hangsúlyt is szeretnék adni annak a meggyőződésnek, hogy mindaz, amit valamely táj néprajzi (etnográfiai, folklorisztikai vagy akár kulturális vagy szociálintropológiai) jellemzése felvet, az eleve feltételezi a rokontudományok sokoldalú együttműködését. Szűkebb témánknál maradván a régészet és a legkülönbébb történettudományi ágazatok szerepét kellene kiemelni. Ismételten meggyőződhettem arról is, ha a néprajzi kutatás nem él a társtudományok segítségével, nem épít információikra, lényegében a legsajátosabb, legönállóbb kompetenciájába tartozó problémákra sem adhat igazán maradandó és általánosan érvényes válaszokat. A saját megállapításaink egyetemes érvényességét is megkérdőjelezhetné, ha nem biztosítjuk, hogy a szak kutatásunk megállapításai a társtudományok számára is elfogadható alapon szülessenek, s testvér-tudományaink számára is természetes módon értelmezhetőek legyenek.

A történetiség kérdését annál inkább jelentősnek kell tartanunk, mert magunk is tanúi lehettünk egy történeti léptékű életforma-változásnak, ami több évszázados, kontinuos fejlődésű jelenségeket és statikusnak tűnő állapotokat szüntetett meg. Ma már sokszor híromdóját nem találjuk annak a világnak, amit az ötvenes évek második felében megismerhettünk, amelyről érzékelhettük, hogy a középkorban gyökerező alapvonásokat mutat. Olyan faluképet ismerhettünk meg, amelyben az épületállomány meghatározó aránya még a 18. századból való volt, de hitelesíthető, közel kortársi megfigyelé-

A KISALFÖLD NÉPI ÉPÍTÉSZETE

sekben rögzített emlékek vallottak a 17. század második feléről (utolsó harmadáról). Nemkülönböztető volt, hogy ezeknek az emlékeknek a sorába szervesen illeszkedtek a 19. századi épületek is – többnyire, ha 1870, 1880 előtt létesítették őket. Inspiráló élményt jelentett számunkra, amikor a század-előtti megörökített fényképeken szinte változatlanul felismerhettük azokat az utcatorokat, házakat, amelyeket magunk is vizsgáltunk, amelyeken alapvető tapasztalatainkat szerezhettük, s amelyeket a történelmi átalakulás azután néhány év alatt „felszámolt”. Egyszerre érezhettük egyfelől a történelem „időtlenységét”, másfelől észlelhettük a viharos átalakulás folyamatait, visszafordíthatatlanságát. Átláthattunk egy sajátos periódust, amely a késő középkortól a közelmúltunkig ívelt, és átélhettünk egy ciklust, amelyben mindaz felbomlott, ami tipikusnak volt mondható, az előbb említett viszonylag hosszú korszakban. Mindez felvetné a néprajz, a népi kultúra periodizációjának újrágondolását, de ez más felé vezetne.

Részben a fentiek belátása, részben más tapasztalatok, nem is kevésbé elméleti megfontolások vezettek rá arra is, hogy a korábbi hazai vagy nemzetközi szakirodalom gyakorlatával szemben a háztípus fogalmát nem valamilyen (szerkezeti és formai) jellegzetességek statikus foglalatoként fogjuk fel, hanem a változó valóság folyamatos variabilitásának történelmileg meghatározott (állandó átalakulásának alávett) keretként szemléljük, legfeljebb egy adott idő, egy adott közösség pillanatnyi állapota kifejezőjeként véljük elemzendőnek, megragadandónak. Ha a típust, a variánsok keretei között munkáló szellemi és anyagi tényezőket érhetjük tetten. Így a jelenségeket nem önmagukért vonjuk vizsgálóra, hanem azért, hogy a tárgyi világ hátterét feltárhassuk, a társadalom, a kultúra, vagy a gazdaság rejtett mechanizmusait szemléltethessük, belső világának rendjét láthatóvá tehessük, mintegy a valóság rejtett titkait, belső összefüggéseit kellene kilesnünk, amikor az általunk tapasztalt tényeket rendezzük, szerkezeti, morfológiai elemzésnek vetjük alá.

A fentiek előrebocsátása után meg kell állapítanunk, hogy a Kisalföldnek, mint nagytájnak vagy történelmi régióknak kutatástörténetünkben mostoha sors jutott. Kevésbé és rendszertelenül kutatták. Egyes nagy egyéniségek gyűjtései, feldolgozásai kényszerűen torzóban maradtak, vagy az utókor kutatásai nem vállalkoztak az ígéretes kezdetek folytatására. Igaz, ebben talán nem is annyira az egyéni akarat hiánya volt meghatározó, sokkal inkább a mostoha történelmi viszonyok, a tudományos megismerést korlátozó vagy éppen lehetetlenné tévő sorsfordulók okolhatók. Ne feledjük el, tudománytörténetünkben sem elhanyagolható tényezőként hatott, hogy két világháború és Európa ismételt belső átrendeződése is lezajlott, miközben a világ és a kontinens gazdasága, társadalma, életformája a gyökerekig megváltozott vagy megváltoztatására törek.

Témánknál maradva nem kell részletesebben megemlékezni J. R. BÜNKER-ről, BÁTKY Zsigmondról, hiszen róluk ismételtelen szoltam. PÁLOS Ede méltatásába sem kellene belebocsátkoznom, hiszen korábbi értékelésemet róla KOTMAYER Tibor révén már értékes kiállítás igazolja. VARGHA László martosi, VAJKAI Aurél rábcakapi mélyfúrásait alapvetőknek tartjuk,

s meg kell vallanunk, hogy kutatómunkánkat eleve meg is határozták. VARGHA László 1955-től haláláig, folyamatosan segítette rendszeres konzultációival tevékenységemet. (Ethosára jellemző, hogy tette ezt akkor is, ha a kutatásunk problematikája némileg szemléletileg távol állott tőle.) Számomra alapvető élményt jelentett, hogy 1938-tól keltezett terepmunkájukat több ponton úgy folytathattam, hogy az egykor kutatott objektumait azonosíthattam. A múltba hanyatló kultúra romjai vagy visszfényei ezekben villantak fel előttem. Sajnos, egykori közlőik közül még csak elvétve sem találhattam meg bárkit is.*

A Kisalföld kutatása kapcsán nem lehet meg nem emlékezni FÉL Edit-ről, aki a Komárom megyei, csallóközi vizsgálatainak – noha anyaga döntő része elpusztult Budapest ostromában – tanulságaival, tanácsaival ismételtelen segítségemre volt, megosztotta kocsi, martosi élményeit.

Meghatározó volt számomra TÁLASI István irányítása, aki felkeltette bennem a Kisalföld, mint a táji fejlődés típusa iránt az érdeklődésemet. Többünket tudatosan biztatott ennek a sajátos világnak a megismerésére. Arra sarkallt bennünket, hogy e régiót az egész magyar nyelvterület egészében kíséreljük meg elhelyezni, de egyúttal igyekezzünk megragadni azokat a szájakat is, amelyek népi kultúránkat e tájon át a szűkebb és a tágabb Közép-Európához kötik. (KISBÁN Eszter táplálkozás-kutatása, HORVÁTH Terézia vi-seleti vizsgálódása szorosan kapcsolódott azokhoz a munkákhoz, amelyeket a népi építő kultúrára vonatkozóan végeztem, s amit a későbbi nemzedékek tagjaiként KOCSIS Aranka, NAGY Magdolna, LISZKA József is folytattak.) Külön öröm számunkra, hogy BÍRÓ Ibolya, LACZKOVITS Emőke, ÁCS Anna, KÜCSÁN József vagy PERGER Gyula, Gunda Béla és Újváry Zoltán tanítványaiként ebben a kutatási tematikában önzetlen és segítőkész kollegiális támogatást nyújtottak.

*A dolgozat elkészítésének végső szakaszában a szerző elháríthatatlan és váratlan külső ok miatt nem használhatta jegyzetapparátusát, kénytelen annak közzétételéről is lemondani, el kellett tekintsen a megszokott lábjegyzetes hivatkozásoktól, illetve jegyzetbeli mérlegelésektől. A dolgozat alapvető mozzanataival kapcsolatos tényanyag is, és az irodalmi hivatkozások, párhuzamok megtalálhatók a szerző 1959-ben készített egyetemi szakdolgozatában, 1969-ben írott disszertációjában, amelynek kéziratát az illetékes közgyűjteményi helyeken – a szerző előzetes tudtával és egyetértésével – szolgálati használatra közkezen is forogtak. (FILEP Antal: Kisalföldi népi építkezési tanulmányok. Bp. 1959. 164 gépelt oldal és 90 fényképtábla, valamint 15 tábla rajz. – A kézirat hozzáférhető a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában és a Xantus János Múzeum adattárában Győrött. Továbbá FILEP Antal: A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata, 360 gépelt oldal, 26 tábla rajz. – A kézirat hozzáférhető a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában, a MTA Néprajzi Kutatóintézet adattárában, az ELTE Egyetemi Könyvtárában. – Mindkét kéziratot a Néprajzi Múzeum, illetve a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársai rendszeresen használták, 1963-tól, illetve 1970-től. Az utóbbi kéziratból átdolgozva jelent meg: FILEP Antal: 1973. jelzésű dolgozat.) A szerző az olvasó szívés megértését kéri és köszöni. Kötelességszerűen jelzi is egyúttal, hogy rövidesen tanulmányt tesz közzé a kisalföldi pajtaépítkezésről, az Arrabona sorozatában (a szerző e témát előadásaként dolgozta ki 1991-ben a Timaffy László 75. születésnapjára rendezett tudományos ülésszak alkalmára), illetve a Soproni Levéltár kiadványában az ajtó előtti boltozatokról (gádor, hambit-ambit) kívánna dolgozatot közzétenni. Ezért jelen közlésben ezekről lehetőség szerint csak röviden szolt.

Ha a Kisalföldről éppen Győrött szólunk, nem lehet nem emlékeznünk SZÓKE Bélára, aki érsekújvári múzeumigazgatóként, régészként először teremtett fórumot e táj tudományos megismerésére. A *Kisalföldi Tudományos Intézetre*, a *Kisalföldi Közleményekre* kell utalnunk elsőként. Személye, szervezőkészsége, sokoldalú interdiszciplináris érdeklődése elválaszthatatlan a martosi kutatótáboroktól. FÉL Edit, VARGHA László tevékenységének módszeres támogatása mellett sok egykori fiatal kutató neki köszönheti, hogy pályája elején meghatározó terepélményben részesülhetett. (SZABÓ T. Attila felügyelői jelentései tartalmazták ezeknek a kutatási munkálatoknak egykorú értékelését.)

Amikor SZÓKE Béla rákényszerült arra, hogy szülőföldjét elhagyja, a Kisalföldi Tudományos Intézet anyagával Győrben telepedett le, hogy ígéretes munkáját folytathassa; a mostoha történeti és tudománytörténeti periódusban tervei nem valósulhattak meg, de az egykori intézet szellemi tőkéjét a Győri Múzeumba (a majdani Xantus János Múzeumba) mentette át, tudatosan. Neki köszönhető, hogy sok késlekedés után a tisztos, múzeumlapító, bencés úttörők szellemi rangjához méltó, korszerű tudományos célkitűzésű múzeumot kapott Győr városa, s ezzel megnyugtatóan lezárult az a vajúdas, amely az 1930-as évek elejétől 1947-ig, 48-ig tartott. A hazai és a kisalföldi kutatás pótolhatatlan vesztesége, hogy SZÓKE Béla 1950–52-től egyre súlyosabb betegséggel küzdött. Tanúsíthatom, hogy mind a győri múzeumi kutatások, mind a kisalföldi vizsgálatok fókusza maradt betegágyához kötöten is. Példaértékű, hogy a régészek, etnográfusok, történész-muzeológusok számára haláláig eligazítást, szellemi, erkölcsi támogatást tudott adni. Tudása egyszerre foglalta magában az egyetemes magyar kultúra, tudomány értékeit, és mindig nyitott volt a szlovák, cseh szakkutatás iránt, képes volt közvetíteni valamennyi szláv nép vizsgálatának anyagait, ugyanakkor folyamatosan lépést tartott a nyugat-európai tudomány világával is.

Témánk szempontjából fájdalmas veszteség, hogy máig folytatás nélkül maradtak megkezdett vagy tervezett középkori régészeti bűvárlatai (Sebestug, Koppánymonostor stb.). Sajnos, visszhang nélkül maradtak azok a kísérletei, amelyekkel a Kisalföld történeti aspektusú néprajzi vizsgálatát igyekezett megszervezni Győrött. Kevesen tudják, hogy az Arrabona sorozatának megindulásakor is milyen jelentős és meghatározó volt egyénisége. Az akkori múzeumi vezetés és a muzeológusok nap mint nap egyetemi szeminárium-szerűen (együttesen és külön-külön) konzultáltak vele. Nem volt olyan napi és távlati feladat, amiben ne kérték volna véleménynyilvánítását. Sokban hozzájárult, hogy a Xantus János Múzeumban akkor természetes és elengedhetetlen volt a tudományközi együttműködés. Azok közé tartozott, akik tisztán látták, hogy a történeti és a társadalomtudományok mi mindenben rá volnának szorulva a néprajz (az etnográfia, etnológia és ágazataik) támogatására.

Talán nem eléggé ismert kutatástörténetileg, hogy – amint arra utaltam – többedmagammal TÁLASI Istvántól kaptam megbízást a Kisalföld kutatásá-

ra. Engem az 1955/56-os tanévben kezdett felkészíteni a Kisalföld népi építkezésének vizsgálatára, azaz összegyűjtette velem az addigi néprajzi irodalom idevágó cikkeit. (PÁLOS Ede, VAJKAI Aurél, VARGHA László, illetve az építészek Fertő mellékkel foglalkozó kötete kínálkozott kiindulási bázisként.) Ezt követően, biztatására megkíséréltem felderíteni a szakarchívumokban őrzött, publikálatlan kéziratokat, rajzokat, fényképeket stb. Előrehaladásomat gyakori konzultációival ellenőrizte, inspirálta. Folyamatos kérdésfeltevéseivel, esetleges olvasmányajánlataival tágította látószögemet. Hangsúlyoznom kell, tartózkodott attól, hogy a korábbi tapasztalataival, véleményével befolyásoljon. (Tudomásom szerint e tájon ő személy szerint terepmunkát nem végzett, de az Államtudományi Intézet, Teleki Intézet, illetve a Táj- és Népkutató Intézet /majd Táj- és Népkutató Központ/ által egykor rendezett kutatótáborok anyagát behatóan ismerte, az ezekben a vállalkozásokban részt vett kutatókkal egykor nagyon alaposan konzultált. Emellett e vidék korai urbáriumait, uradalmi leltárait behatóan tanulmányozta, de erről csak jóval későbbben nyilatkozott előttem.) Egyetemi éveim után is haláláig folyamatosan konzultált, az e témakörbe tartozó problémákat rendszeresen megbeszélte, előadásaim, tanulmányaim kéziratait folyamatosan átolvasta, olykor lektorálta is. Ha a Kisalföldről vagy a népi építkezésről nyilatkozott, eredményeimet, megfigyeléseimet rendszeresen felhasználta. Számomra nagy elismerést jelentett, hogy néhány munkahipotézisként vázolt sejtését az idő haladtával határozott következtetésként fogalmazta meg. Olykor ezek csupán néhány mondatos megjegyzésnek tűnhetnek, de nyilatkozatai mögött sokéves, elemző munkája húzódott meg, s nála minden részprobléma mindig a tágabb rendszeri összefüggésbe ágyazottan fogalmazódott meg, és minden jelenséget széleskörű, történeti mélységében, európai kapcsolatrendszerében szemlélte, aminek példaértékét ma sem lehet eléggé hangsúlyozni.

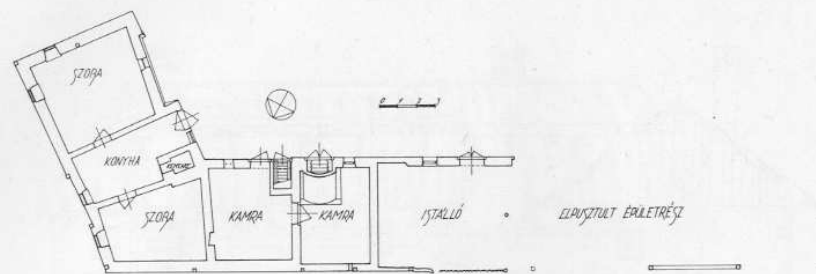
Kisalföldi terepmunkámat 1957 augusztusában kezdhettem meg. Miután a martosi kutatások folytatására gondolnom sem lehetett, Rábcakapit választottam alapozó mélyfúrásom színhelyéül. Ebben nagy segítségemre volt dr. MAJOR Jenő, a Budapesti Műszaki Egyetem kiváló településtudományi szakembere, akkor a Városépítészeti Tanszék tudományos munkatársa (időközben az ELTE Gazdaságföldrajzi Tanszék adjunktusa). Családi, baráti kapcsolatai révén a falu bizalmát és őszinte nyitottságát biztosította számomra. A tóközi alapgyűjtés után fokozatosan törekedtem Győr megye, Moson és Sopron, valamint Komárom csatlakozó területeinek alapos feltárására, amit kiegészítettem a szomszédos Veszprém megye határos területeinek bejárásával is. 1965-ben, 1967-ben és 1974-ben alkalmam kínálkozott Csehszlovákiában, az egykori Pozsony, Komárom, Nyitra, Bars és Hont, illetve Esztergom megyék területén is terepvizsgálatokat végezni. Szlovákiában a magyar–csehszlovák kulturális csereegyezményben biztosított különféle utazási keret állt rendelkezésemre, a célszerű felhasználást a Szlovák Nemzeti Múzeum, a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete, a helyi múzeumok magyar és szlovák nemzetiségű munkatársai, vezetői segítették, valamint a CSEMADOK vezetői, néprajzi, folklorisztikai munkatársainak önzetlen segítsége biztosította. Hálával emlékezem ÁG Tibor támogatására.

Történelmi távlatú visszatekintésben azt kell mondanom, szerencsés időpontban láthattam a Kisalföldön munkához. Hiszen e táj egyéni parasztgazdaságainak utolsó éveiben az egész vidékről benyomást szerezhettem. A mezőgazdasági átszervezés következtében meginduló társadalmi, kulturális átalakulás rendkívül mély kihatásai kutatásaimban a hatvanas évek végéig, még nem voltak zavaróak. Igaz, sok olyan objektum tűnt el, amelyet alaposabban szerettem volna dokumentálni. (Sajnálattal kell arra utalnom, hogy egyetlen munkahelyem sem tudta szervezeten támogatni kutatásaimat, csak igen esetlegesen és nagyon elenyésző mértékben folytathattam az általam megkívánt mértékű és színvonalú rajzi dokumentálást.)

A Kisalföldön 1957 és 1967 közötti periódusban (az egész nyelvterületünket figyelembe véve), viszonylag sok archaizmust őrző kultúrát, építési gyakorlatot találtam, amelyet – mint említettem – a tömeges 18. századi épület-előfordulások jellemeztek. Ennek okát abban kellett meghatározni, hogy az egész táj földműves gazdaságai jövedelmük túlnyomó részét rendszeresen a családok állattartó üzemeiben kötötték le. Építkezésre, egyéni fogyasztásra a régi polgárosulási hagyományok ellenére igen keveset, vagy relatíve szerény arányú részt fordíthattak. Ha valamilyen építkezésre vállalkoztak, azok jelentős része is az állattartást közvetlenül szolgáló istálló- és takarmánytároló tér korszerűsítésére szolgált. Egyes kistajak körzetében még a kollektivizálás után is meghatározó maradt az állattartó és takarmánytároló építmények korszerűsítése, mivel ehhez a háztáji gazdaság szervezeti keretét biztosított, a szövetkezet viszont a gépesítés biztosításával teljesebbé tehetette a réti széna betakarítását (Tóköz, Hanság környéke). Ezekben a körzetekben a családi üzem munkaszervezete, technológiai ismeretanyaga, ökonomiai stratégiája töretlenül tovább élhetett, és természetesen betagoledhatott a nagyüzemi gazdaság világába. Más oldalról nézve ezek az esetek rávilágítanak arra is, hogy a Kisalföld népe családi, földműves gazdaságaiban mennyi tartalék volt, amivel kedvező feltételek mellett legalább olyan korszerűsödést, fejlődést érhettek volna el, amilyen 1945, 1955 után Ausztria szomszédos tartományaiban: Stájerországban, Alsó-Ausztriában, de különösen Burgenlandban bekövetkezett.

Vizsgálataink időszakában a táj épületállományát meglehetősen egységes karakterűnek találtuk. Úgy tapasztaltuk, hogy a belső, kisebb tájakra jellemző formációkat is figyelembe véve, a klasszikus rendszerezésen belül könnyen ki is jelölhető a Kisalföld építő- és lakáskultúrájának helye. (Annál is inkább sajnáltuk, hogy BÁTKY Zsigmond e tájról nem nyilatkozott érdemben, noha az akkori mértékkel mérve óriási Komárom-, Pozsony-, Moson megyei anyagot gyűjtött személyesen, vagy vásárolt kortárs kutatóktól.) Érdemes nyilvántartani, hogy eredetileg a Borovszky-féle sorozat komáromi kötetében is nagyobb lélegzetű fejezetet szeretett volna publikálni.

Kutatásaink kezdetén fel kellett figyelnünk arra, hogy a homogén épületállomány és a homogén építőgyakorlat ellenére nem találtunk egységes ter-

1. kép. L-alaprajzú épület Markotabödöge (Győr-Moson-Sopron m.), Fő u. 126., 11974.

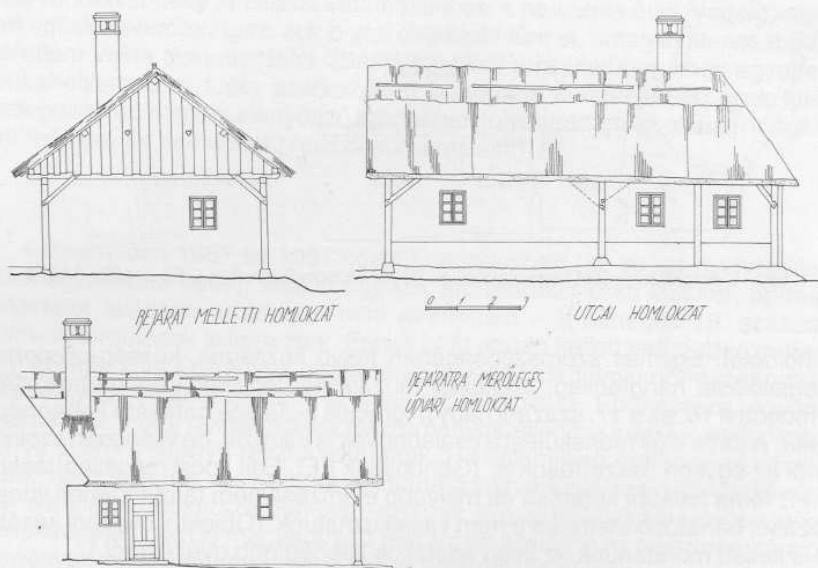
minológiát. Egymás szomszédságában fekvő községek, község-csoportok megjelölései hangtanilag, lexikailag mozaikszerűen tagoltnak mutatkoztak. E mögött a 16. és a 17. századi nagy migrációs hullámok hatására kell gondolnunk. A török előli menekülést a családnevek is tükrözik, de világosan szólnak erről az egykori összeírások is. (Gondoljunk FÉL Edit kocsai megállapításaira is.) E téma további kutatása és mélyebb elemzése nem tárgytörténeti vonatkozású, behatóbb elemzésre nem vállalkozhatunk. (Objektív okokból később le is kellett mondanunk az ilyen adalékok kiterjedtebb gyűjtéséről.)

A Kisalföld magyar nyelvterülethez tartozó része teljes egészében a földfalazatok világához tartozott. A folyó menti árterek környékén, különösen az 1954-es árvíz élményei alapján, sokat beszéltek a tradicionális *sövényfalú* házakról, a nagyobb nádas vizek körzetében pedig élő gyakorlat maradt a *nádfalkészítés* is, hiszen a pajták, szénatároló sínek közkedvelt anyaga maradt. Jellemző eset: 1958 decemberében (a tsz-szervezést megelőző hetekben) egy idősebb ásványrárói asszony a tóközi, fehértói nádazókkal házvégi pajtát építtetett, ennek bizonyos munkafolyamatait dokumentálhattuk. Ez az őskorig visszavezethető technika csak annyiban változott, hogy a vessző, folyondár, szalma kötözőanyag helyett újabban dróttal dolgoztak a nádazók.

Az önálló gazdálkodás utolsó periódusában és a tsz-szervezést követő első nagy átépítési hullámban meghatározó arányú volt a *kalodás* (önhordó zsalus) *falverés* (tömés – helyi szóval). A sárfalazat épületek aránya sem elhanyagolható, azonban 1943 utáni alkalmazásával a magunk gyűjtési pontjain nem találkoztunk.

Szűkebb körzeteket kivéve (ilyen például Nagymegyér), nem ismerték a *vályogot*. (Igaz, a nagymegyéri előfordulás a nagyon archaikus, óriás méretű vályogformát mutatta.) A táj északnyugati szegélyén MORVAY Judit nyomára akadt az ennél is régiebb vetőforma nélkül készülő törekes, szalmás szárított sár építőelemnek is. (A vályog szó maga is eredetileg vetőforma nélkül kialakított falazóelemet jelentett, amint azt az etimológiai elemzés tisztázta.)

A vályoggal ellentétben gyűjtéseink során gazdagon adatható volt a

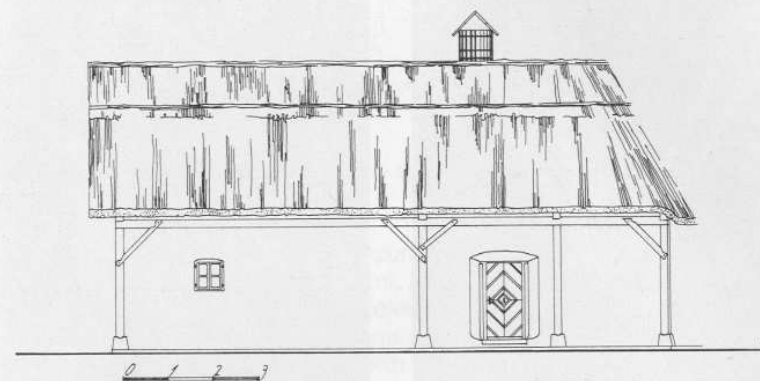

2. kép. L-alaprajzú épület utcai homlokzati falában tartóváz. Markotabödöge (felmérési állapot)

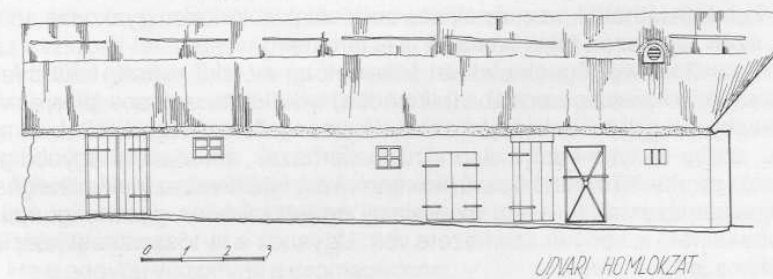
növényi adalékok nélkül készülő *nyerstégla*. Ezek mérete, formája az égetett téglákhoz volt hasonló. Önálló falazóanyagként csakúgy használták, amint boltozatokat is szívesen raktak belőle. (Pitvar, szabad kémény, kamra, magtár, illetve pitvarok, kamrák, istállók ajtajait védő boltozott pillérek kedvelt anyaga volt.) A lakosság *mór*, illetve *mugli* néven emlegette.

A 19. század második felében növekvő szerepet kapott a Kisalföld népi építőgyakorlatában a *tégla* is. Helyenként lakossági összefogással létesültek téglagyárak. A helyi tábori kemencés és szénporos téglaegetés sem volt ritka. Ez utóbbinak nagy szerepe volt 1954 után a szigetközi újjáépítésben. Ennek ellenére a téglaeépítés, noha folyamatosan növekvő arányúnak volt mondható, a hetvenes évekig nem vált igazán a táj meghatározó anyagává, technológijává.

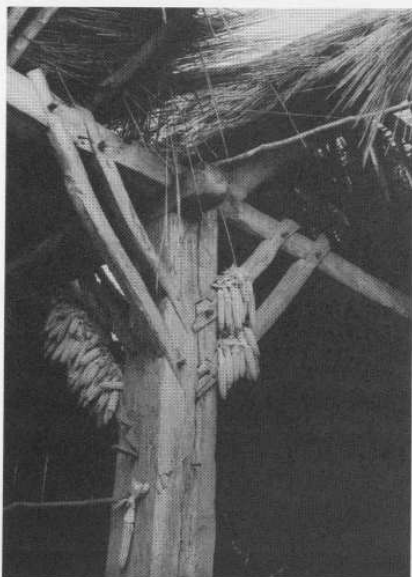
A falazatok között a történeti időben (visszatekintve) növekvő jelentősége volt a különféle *tartóváz* szerkezeteknek. Levéltári anyagközlésből (VAJKAI Aurél) is, tereptapasztalatból (Kapuvár – 1960-ban még fényképezhetjük) tudjuk, a Kisalföldön nem volt ismeretlen a talpgerendás vázszerkezet sem, sőt talán a korábbi századokban a boronafal-technikával is számolhatunk, illetve a zsilipeléses technikát is számításba kell vennünk. Gondoljunk területünk hajdani erdőszűltésére; 18. és 19. századi térképeink világosan mutatják

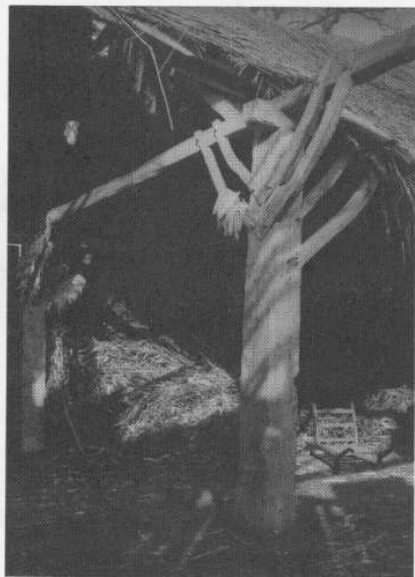
3. kép. L-alaprajzú épület utcai homlokzat. Markotabödöge (helyreállítási terv)

4. kép. L-alaprajzú épület udvari homlokzata, Markotabödöge

5. kép. Pajtaváz tartóoszlopa, 1808-as évszámmal. Magyarakimle (Győr-Moson-Sopron m.), 1959.

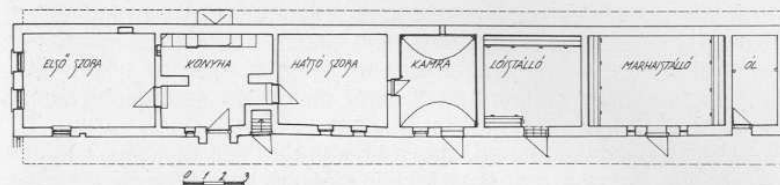

6. kép. Pajtaváz részlete. Magyarakimle, 1959.

a hajdani irtványközségeket. A boronatechnikát helyenként – a hatvanas évekig – kutakon láthattuk, a zsilipeléses sertésólak különösen gyakoriak voltak, igaz, ezek szomszéd tájak vásári áru is lehettek.

A kislalföldi építőgyakorlatban túlnyomóan az alul nyitott, felül csak a koszorú- és a keresztgerendába (ollópadba) bekötött faoszlopos, pilléres vázszerkezet volt gyűjtésünk idején az általánosan jellemző. Így épültek az egyszerű, szoba-konyha-kamra alaprajzú zsellérházak, amint a legnagyobb gazdák sokszor 60–70 méter hosszú, sok kamrával, istállóval, színekkel kiegészített keresztházainak (L-alakú alaprajzzal épített lakó- és gazdasági épület-együtteseinek) is kedvelt szerkezete volt. Ugyanez a tartószerkezet készült a pajtákhoz is (1–4. kép).

A tartóoszlopokat, bárdolt fapilléreket, *lábakat* (amint a helyi terminus nevezi) kőlapra állították a talajszinten, ami általában hatásos védelmet nyújtott a nedvesedés, korhadás ellen. A 18. századból származó példányaikat ismerhettük. Ez a szerkezet egyaránt alkalmas volt arra, hogy a nád, a sövény, a sár („rakott”), a vert („tömés”), a nyerstégla, esetleg a vályog- és a téglafalazatú épületek statikai tartószerkezeteként tehermentesítse a fal térelhárító, hőszigetelő elemeit. A helyi gyakorlathoz annyira hozzátartozott a vázszerkezet, hogy nemritkán a tartóváz felállítását rögtön a tető megépítése és fedése követte. A kész tető alatt álló épületvázat utólag töltötték ki a megfelelő falazóanyaggal (5–6. kép).

7. kép. Lakóház alaprajza. Ásványráró (Győr-Moson-Sopron m.), Fő u. 124., 1959–1960.

A vázanyagokat a Kisalföld és a szomszédsági tájak erdei bőven kínálták. Nem lehet azonban nem hangsúlyozni, hogy a táj vízhálózata a Dunával és nagyobb mellékfolyóival messze vidékekről hozzáférhetővé tette a tutajos, úsztatott fát. Ezt „hegyemenetben” is nagy távolságra el tudták vontatni, akár a kisebb ereken szálanként is továbbíthatták a gerendákat.

A vízi szállítás, más oldalról a gőz, illetve az elektromos fűrészes széleskörű alkalmazását követően kiterjedten biztosította a deszkametszés nyersanyagát is. A 19. század 80-as éveitől a pajták, színek kedvelt építőanyaga volt a – a második világháborús anyagkorlátozást kivéve – a deszka. A korábbi nád és sövény térkitöltőanyag helyett ugyanolyan vázszerkezetre deszkát szegeztek. Elterjedését a kisebb munkai igény, kevesebb karbantartási teher és a viszonylagos olcsóság gyorsította.

Archaikusabb vidéken számolni lehet a földbe beásott tartóoszlopokkal is.

Sajátos, hogy a tartóoszlopok hosszirányú elmozdulását akadályozandó, a váz oszlopait félmagasságban össze is kapcsolhatták.

A falban elszuvasodó, megrokkoló tartóoszlopok kiváltására a falon kívül szoktak pótlásként oszlopokat állítani. A 19–20. század során a téglá-, esetleg betonpillérek kialakításával növelhették a földfalazatok állékonyosságát, statikai teherbíró képességét.

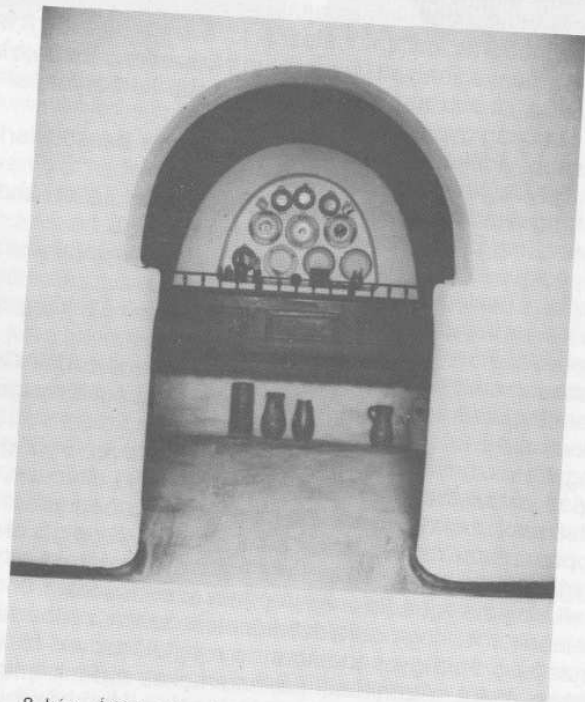
A fenti szerkezeteket egyaránt megtaláltuk a Dunától délre is és északra is. Homogénnek mutatkozott tájunk, ha a Rábától, Vágtól nyugatra vagy keletre vizsgáldtunk.

Ha a nagytáj viszonyait a szomszédsággal összevetve vizsgáljuk, feltűnő a talpgerendás vázszerkezet szinte nyom nélkül való eltűnése, a csak a koszorúba, illetve a keresztgerendákba kötött, alul szabadon álló, kőlapra állított, faoszlopos szerkezet általános alkalmazása. A polgárosulásban élen haladó nagygazdák építkezéseiben is ez volt a meghatározó, amíg ez a réteg egyáltalán alkalmazta a tradicionális építési szerkezeteket, formákat. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy ezt a szerkezetet a szomszédos német, szlovák, horvát nemzetiség építőgyakorlatában is megtaláljuk az 1918-ig fennállott államhatárokon belül. Azonkívül párhuzamokat tudunk mutatni osztrák, morva területekről is. Aligha tévedünk, ha a régió késő középkorban gyökerező közös hagyományát véljük ebben is felfedezni.

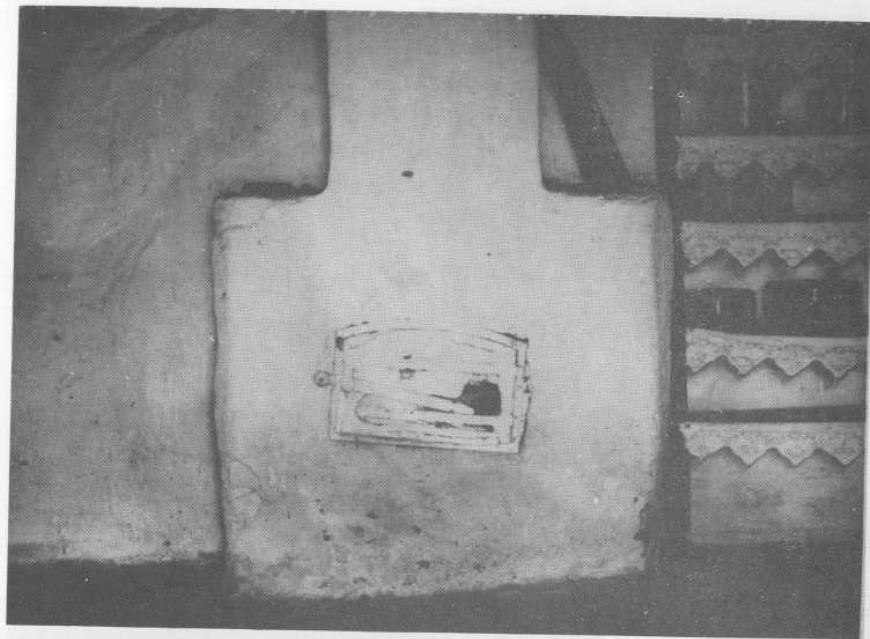
A kisalföldi lakóházak alaprajza sajátos megoszlást mutat. A Duna mentén Pozsony, Moson, Győr, Komárom megyékben teljesen általánosnak mondható, hogy a szoba-konyha-szoba, vagy szoba-konyha-kamra egységet mindig a konyhán át lehet megközelíteni. A lakószobának nincsen a konyhán kívül bejárata. A kamrákra csak akkor vágtak udvari ajtót, ha a konyha és a kamra közé második szobát építettek volna, de az ilyen kamráknak általában a második szobából is nyitottak ajtót (7. kép).

Azokban a gazdaságokban, ahol több kamrára volt szükség, a takarmányokat, abrakot, gabonát magában foglaló második kamrát természetesen az istállók mellett alakították ki, ezek ajtaja mindig az udvarra nyílt. Természetesen az ilyen kamrának nem volt átjárása a szomszédos istálló terébe.

Különösen fontos lehet számunkra a konyhák alaprajzi kialakítása, mert ennek típusai sajátos térbeli megoszlást mutattak. Vizsgálataink szerint tájunk központi területein a konyhát viszonylag keskeny helyiségként építették meg. Az épület hossz tengelyében szembetűnően kettéválasztották. Az udvar felőli oldalon, ahová az udvari bejárat és a szomszédos szoba (vagy a szobák), illetve a kamra ajtaja nyílt, ahol nyári időben az étkezés helye is lehetett, és ahol a bejárati ajtónyílás fényében dolgoztak. Itt kapott helyet a vizespad,

8. kép. Átjáró a konyha előtere és a kéményalja között. Martos (volt Komárom m. – Szlovákia), 1943.

9. kép. Falon kívülre épített kemence konyhai szája. Cikolasziget (Győr-Moson-Sopron m. – ma Dunasziget része), 1958.

konyhai és étkezési eszközök tárolására szolgáló bútor, nem is egyszer falba épített szekrény. Ettől a tértől ajtószerűen szűk nyílással áttört fal választotta le a kéményalját, a ház főző, sütő terét. Ide nyílt(ak) a szomszédos szoba kályhaszája(i) vagy kemencenyílása(i) (8. kép).

A konyha hátsó falából nyílt a házra kívülre épített, de legalábbis a hátsó falba bevált sütőkemence, amelyet általában téglából boltoztak ki, a kemence fenekét is téglával rakták ki. Ennek szája a bejárati ajtó tengelyében állt (9–12. kép).

A főzés helyéül a szomszédos helyiségeket elválasztó falak mellett épített oldalpadkák szolgáltak, ezek sarokrészein katlanokat alakítottak ki, amelyekbe beállíthatták a főzésre, vízmelegítésre, vagy sütésre szolgáló üstöket, de szerényebb mértékű tészta-, kenyérsütésre is szolgálhattak, ha megfelelő módon szigetelték (azaz a tévők mintájára készített szalmás sártáblákkal fedték).

Az ilyen módon épített konyhák fölé minden esetben szabad kéményt építettek. Ezek voltak az ún. *hidegkonyhák*, másként *nyitott konyhák*. A szabad kémények ezeket a konyhákat teljes szélességükben átfogták, mélységüket az épület hátsó fala és az előteret elválasztó ajtószerű nyílással tagolt választófal határozta meg. Kutatásaink kezdetén közönségesek voltak a sövényből font, kívül-belül gondosan tapasztott kémények. Kasszerűen fonták

10. kép. Konyhai kemence falon kívüli része. Arak (Győr-Moson-Sopron m.), 1958.

őket. Tapasztásukat deszka, zsindely, bádog nyeregtetőcske védte a lemosódástól, ázástól. Külső felületüket nádazással is borították vagy gondosan meszelték, hogy a csapadéknak jobban ellenállhassanak.

E kémények sajátossága volt, hogy általában a boltozott téglakémények formáját követték, síprészük kerek keresztmetszetű volt, felfelé kissé keskenyedő. A Kisalföld délkeleti vidékein készültek szögletes sípú sövénykémények is.

A sövénykémények mellett nem voltak ritkák a nyerstéglából vagy téglából boltozott szabad kémények sem. Egyes esetekben csak a kémény síprészét falazták égetett téglából. Ha nyerstégla, téglafelhasználásával falaztak szabad kéményt, nemritkán a konyha előtere is csehsüveg-boltozatot kapott.

Adatközlőinktől nem hallottunk kémény nélküli házakról. Fel kellett ugyan figyelniük néhány esetben arra, hogy az egyébként kéményes ház padlásterében az egész tetőszéket, nádazást vastag koromréteg borította. A házak gazdái nem tudtak erre magyarázatot adni, magunk arra gondoltunk: esetleg korábbi periódusban vakkéményt is használhattak.

Győr, Moson, Komárom, Pozsony megyék falvaiban a keskeny, szűk átjárós elválasztású kéményaljával épített konyha teljesen általánosnak volt mondható. A Szabadtéri Néprajzi Múzeumba, Szentendrére áttelepített tápi

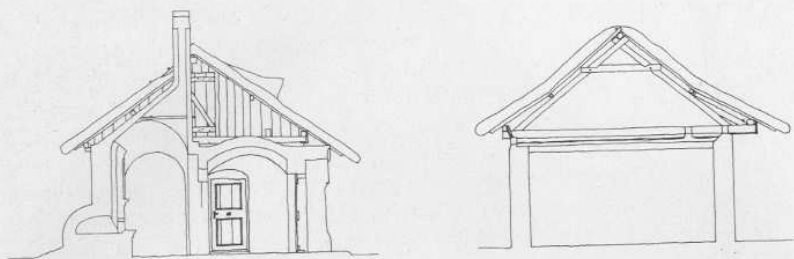

11. kép. Konyhai, falon kívüli kemencék. Tápszentmiklós (Győr-Moson-Sopron m.), 1960.

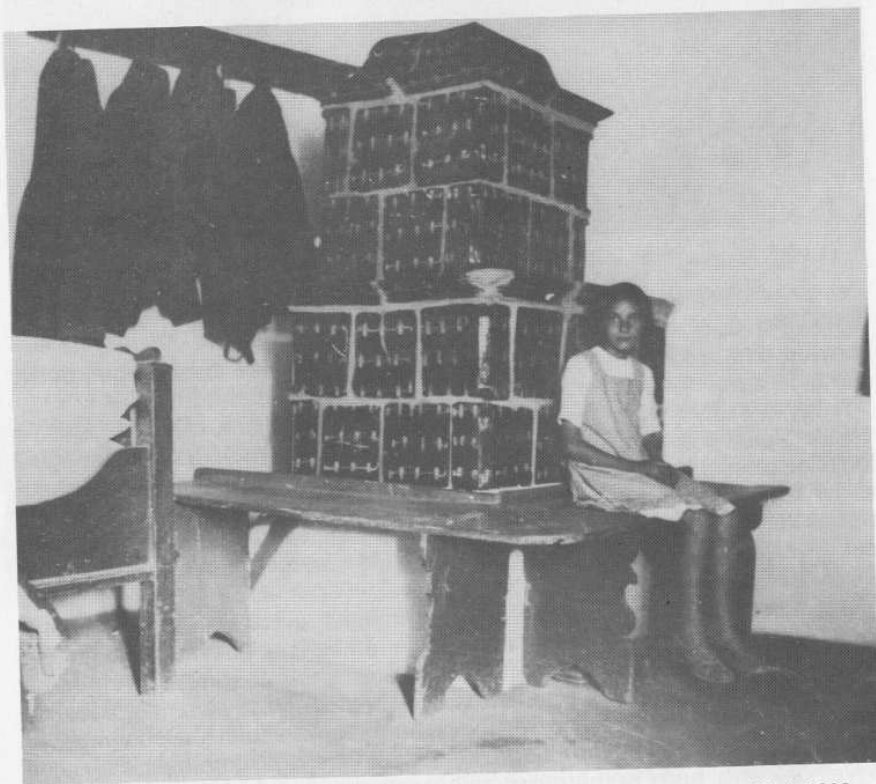
konyha, ahol a kéményaljja nem érte el a konyha teljes szélességét, belső sarkát faoszlop támasztotta alá, szinte invariánsnak számított.

Így a szabad kéményes, határozottan kéményaljára, előtérre tagolt, a választófalba keskeny ajtószerű nyílással épített konyhákat a nagytáj egyik legjellegzetesebb sajátosságának kell tartanunk, amint az volt a szobának a konyhából való külső fűtése is, és a szoba fűtő alkalmatosság (különféle típusú kályhák) – ezek lehetnek álló, fekvő kályhák vagy álló és fekvő kemencék – szája előtti, a hátsó faltól a válaszfalig kiépített oldalpadka szolgált a főzés, sütés, vízmelegítés tűz- és munkahelyeül (13. kép).

Térségünk mosoni, pozsonyi, győri és nyugat-komáromi területein, kutatásaink kezdetén – amint ezt már jeleztük – tömegesen jellemző volt, hogy a konyhákat a ház falán kívülre épített, *kiugrókemencével* építették. A megnevezett területen ugyan voltak körzetek, ahol már hiányzott ez a megoldás, de a lakosság emlékezetében őrizte, hogy a hatóságok vezetői tűzvédelmi okokból szorgalmazták a konyhák kiugró kemencéinek megszüntetését. Fel kellett figyelniük arra, hogy Komárom megye keleti térségeiből hiányoztak a házfalon túlnyúló, kiugró sütőkemencék, de világossá vált, hogy tájunk keleti kapu-

12. kép. Lakóház konyhai metszete, falon kívüli kemencével. Ásványráró, Fő u. 124. 1959–1960.

13. kép. Külső fűtésű szobai kemence. Nemeshódos (volt Pozsony m. – Szlovákia), 1938.

jában, a Szentendrei-sziget valószínűen a hódoltság alatt kontinuitásban maradt falvaiban, szintén tömegesen maradt meg e sajátos konyhai sütőkemencék. (A Szentendrei-szigettől távolabb a Duna mentén, további előfordulásokat nevezhetnénk meg.) Mindezeket archeológus kollégáinkkal együtt a nagytáj késő középkori hagyományaként értékeltük. Folyamatosságuk mellett tanúskodtak a VAJKAI Aurél által közzétett 18. századi levéltári rajzok. (Nézetünket osztotta MÉRI István és az akkor a magyaróvári múzeumi munkát végző PAPP László is. TÁLASI István szintén egyetértett az idevágó következtetéseinkkel.) Fontosnak tartottuk, hogy a konyhák ilyen típusú kiépítése megfelel a Kecskemét környéki, tiszántúli, a hódoltságban korábban elpusztult falvak széleskörű gyakorlatának, de recens párhuzamai a távolabbi Közép-Európából bőven adathatók.

Rá kellett jönnünk, hogy a Kisalföld pozsonyi, mosoni, győri, komáromi magját délről más típusú konyhával építkező terület ölelte körül. Ezek helyelközzel a győri, komáromi megyehatárok környékén is megjelenhettek, igaz, csak szórványosan. Ki kell emelnünk, hogy ezen a területen a kémény alatt középen sütőkemencét építettek, amit gondosan körülfalaztak. A köpenyfalazat és a kemenceboltozat közötti részt feltöltötték. E feltöltést letapasztották vagy kiteglázták, hogy sütő-főző szabad tűzhelyként használhassák. E kemencék tetején U-alakú tűzvédő, edénytartó katlanokat tapaszthattak. Ezeknél a konyhánál elmaradt a szomszédos szobákat fűtő kályhák szája előtti oldalpadka, legfeljebb kis konzolos peremet falaztak eléjük, hogy a tévő legyen min megtámasztaniok.

Az így kialakított konyhákat általában úgy építették meg, hogy a szabad kémény alatti részt és az előteret nem választották el élesen. Építészeti tagolást csak a két rész között, a kémény alatt, az előtér födémsíkja alá benyúló, vízszintes gerenda, és az azt alátámasztó, a két oldalfal mellett felfalazott pillér adták. Ha ezekben a körzetekben boltozott konyhával, kéményekkel találkozunk, a kémény belső konyhai oldalát alátámasztó ívet rendkívül szélesre képezték ki, az oldalfalakhoz ezek is inkább pillérekkel támaszkodtak. Ez a gyakorlat szemben állt a Kisalföld belső területeivel, ahol a boltozott konyhák, kémények esetében is nagyon szűk átjárást alakítottak ki, ami lehetett boltozott is, de a boltívük szélesen benyúló falszárnyakra támaszkodott.

Azokon a területeken, ahol a kéményaljja és az előtér elválasztása nem volt hangsúlyos, ahol a kéményaljában középpont nagy, körülfalazott, lapostetejű kemencéket építettek – amelyek teteje egyben a főző, sütő szabad tűzhely helyéül szolgált –, nem ritkán felfedezhettük, hogy a lakószobáknak eredetileg közvetlen udvari bejáratuk volt, amelyeket másodlagosan elfalaztak. A helyi lakosság nem tudott már érdemleges eligazítást adni, hogy ezekben az épületekben az ajtókat mikor szüntették meg, és a kémények felépítésére mikor került sor. Mindenesetre a dunántúli füstökonyhás ház elterjedési területének legészakibb jeleként értékeltük ezeket a Sopron megyei, rábaközi előfordulásokat. Terepbejárásunk során e jelenséggel ebben a körzetben Csorna délnyugati előterében találkoztunk, még a hatvanas évek derekán. Igaz, majdnem minden házunkat lakatlanul találtuk, vagy frissiben és ideiglenesen tanyát vert lakók éltek bennük.

14. kép. Konyhai bejárat ajtó előtti boltozata. Ásványráró, 1959.

15. kép. Konyhai bejárat ajtó előtti boltozata. Gyóró (Győr-Moson-Sopron m.), 1970 körül.

Úgy véljük, hogy ez a vidék a tradicionálisabb dunántúli sajátosságokat hordozó területhez tartozott eredetileg, noha az épületek újabb kori kialakításában erősen a Kisalföld belső magjához igazodott. (Erre vallottak például a tetőformák is.) Úgy véljük, a közelmúlt dokumentált emlékényaga, a helyi lakosság verbális tradíciója alapján e kérdés alaposabban nem tisztázható. Abban bízunk, hogy az itt lejátszódott folyamatokat a levéltári anyag alapján tisztázhatja majd a későbbiekben kutatásunk.

Talán nem véletlen az sem, hogy a Kisalföld belső magjában néhány városnak a szabad, földműves gazda rétegéhez kötődő (barokk és későbbi) házait kivéve nem építettek tornácokat, folyosókat. Faoszlopos, falazott pillé-
rű, bolthajtásos tornácok építésének gyakorlata az előbb említett peremterü-
leteken gyakrabban bukkant fel. Természetesen nem számítjuk ide a 19. század vége körüli idők polgárosuló építészeti divatját, majd a század eleje, illetve a húszas, harmincas évek építkezéseinek újításait.

A Kisalföldre jóval inkább jellemzőek voltak az 1890-es évek előtt a konyhák, kamrák, istállók bejáratai elé épített ajtó előtti boltozatok, amelyeket *gádor*, *hambit*, *ambit* néven említettek a korábbi közlések. A Kisalföld belső magjában annyira általános volt, hogy még a barokk pilléres, bolthajtásos tornácú győri-újvárosi házak sorában is nyomukra lehetett bukkanni. A Tóköz, Csilliköz, Csallóköz, Mátjusföld és a közöttük fekvő táj falusi épületeinek díszei voltak. Utolsó példányaik még a hetvenes években szórványosan áll-

16. kép. Konyhai bejárat ajtó előtti boltozata. Sérfenyősziget (Győr-Moson-Sopron m. – ma Dunasziget része), 1960.

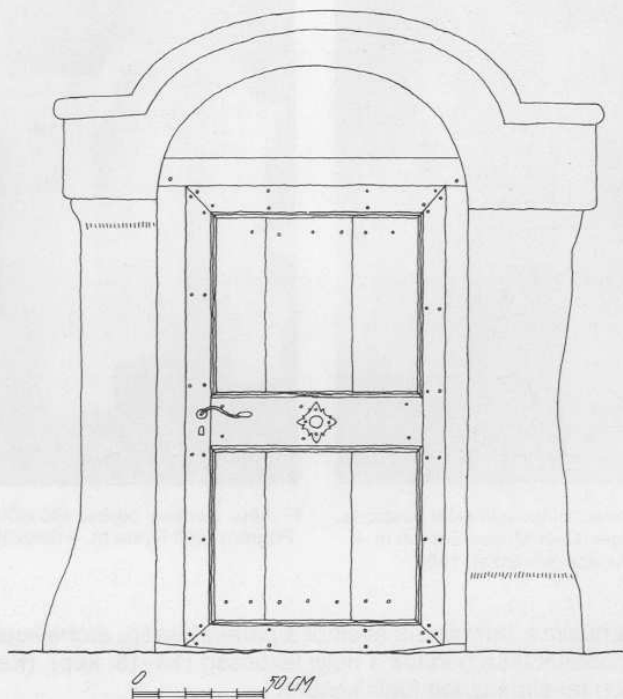

17. kép. Konyhai bejárat ajtó előtti boltozata. Pográny (volt Nyitra m. – Szlovákia), 1911.

tak, mivel a húszas, harmincas évektől a parasztság, archaikusság építészeti kifejeződését látta bennük a helyi lakosság (14–18. kép). (Kérdésükkel másutt, külön tanulmányban foglalkozunk.)

Ez az építészeti, építészettörténetileg is figyelmet érdemlő formáció a Kisalföld, illetve a Kisalföldhöz igazodó fejlődésű peremtájak (Zoboralja, Hont stb.) jellegzetes és legsajátosabb elemeinek bizonyult. A táj német, horvát, szlovák szomszédsága is élt alkalmazásukkal, a történelmi országhatárokon kívül Morvaország szomszédos vidékein is előszeretettel építettek hasonlókat. Ez az építészeti (szerkezetileg is és formailag is karakterisztikus) elem egyszerre segíthet megragadni a kisalföldi nagytáj sajátos néprajzi vonatkozású határait, egyben jelöli a szomszédsághoz fűződő regionális kapcsolatokat. Egyszerre láthatjuk munkálni a közös történelmi gyökérből sarjadó belső fejlődést és a népközi kulturális cserét.

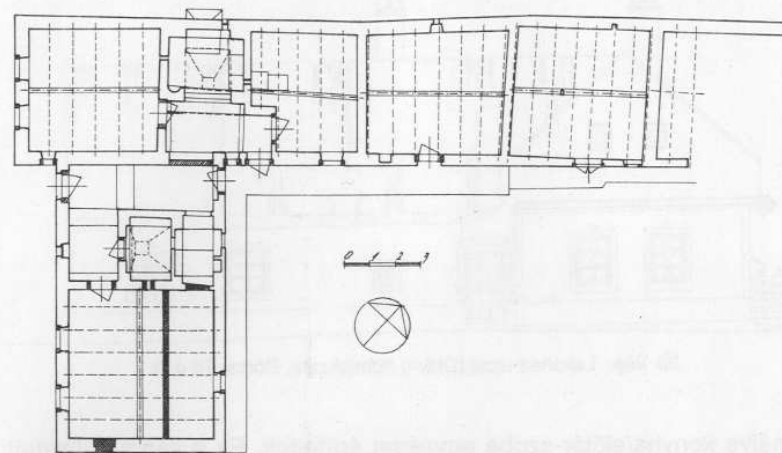
A kisalföldi építőgyakorlatot, lakáskultúrát tanulmányozva fel kellett figyelniünk arra, hogy a magyar nyelvterület más vidékeihez mérten vidékünkön feltűnően sok alaprajzi variációt találtunk. Igaz, ezek a variációk egy ugyanazon rendszeren belül helyezkedtek el, és létrejöttüket világosan magyarázták az építetők, lakáshasználók igényei, illetve az építők, építetők technikai lehetőségei. Szinte minden variáció speciális igényekhez kötődött, szorosan összefüggésben állt az épülethasználók vagyoni, üzemszervezeti, család-szervezeti típusaival.

18. kép. Konyhai bejárat ajtó előtti boltozattal. Ásványráró, Fő u. 124.
1959–1960.

A legszerényebb anyagi adottságú réteg a szegény, önálló gazdálkodást nem űző zsellérek szoba-konyha (pitvar, kéményaljja)-kamra beosztású házakat használtak. Ezek aligha különbözhetek az átlagos, a Nagy-Alföldön is szokásos házaktól, amelyet szegényebb sorsú emberek építettek, használtak. Ezekben jellegzetesen a közép-magyar háztípus archaikus, külső fűtésű kályhás vagy kemencés lakóépületének típusát ismerhettük fel.

A zselléri szinten is gazdálkodást folytató kisalföldi családok lakóházai alaprajzukban (valószínűen a táj újabb kori fejlődésének köszönhetően) egy ponton eltérést mutatnak a nagy-alföldi építőgyakorlattal összevetve. Nevezetesen a Kisalföldön a szoba-konyha-kamra alapegységhez egyetlen egységes, egymenetű, soros alaprajzot alkotva sorakoznak a gazdálkodást szolgáló helyiségek, az abrakot, gabonát tároló kamra, az istálló(k) és a hozzájuk csatlakozó szin vagy a szalastakarmányt befogadó házvégi pajta. Ezt a bővített alaprajzot mindig egységes tetőszék alá foglalták. Így meglehetősen hosszú épületek alakultak ki.

19. kép. Lakóház alaprajza. Börcs (Győr-Moson-Sopron m.), Fő u. 8. 1959.

A Kisalföld egészén a telkes jobbágy eredetű családok különféle rétegei előszeretettel éltek nagycsaládi rendszerben, vagy legalábbis a közös gazdálkodás megszűnése után hosszabb ideig több generáció együttlakása, egymás mellett élése jellemezte az épület és az udvar használatát. (Nem véletlen, hogy FÉL Edit nagycsaláddal foglalkozó klasszikus tanulmányai éppen a kisalföldi falvakban nyert élmények alapján születtek.)

A többgenerációs földműves famíliák épületigényeinek kielégítésére több megoldás kínálkozott. A legegyszerűbb volt, hogy egymáshoz kapcsolódva megismételték a szoba-konyha, szoba-konyha-kamra egységeket kétszer, háromszor, esetleg nem is ritkán négyszer, majd ehhez a meghosszabbított épülethez tovább építették az abrakos, gabonás kamrák, istállók egységeit. Láttunk példát arra is, hogy az így kiépített, igen hosszú épületet még megtoldották a házvéghez csatolt szalastakarmány tartó, takarmánytároló pajtákkal. Nem nehéz belátni, hogy ez a beépítési gyakorlat könnyen felemésztette egy-egy udvar építésre alkalmas területét. Az épület hosszát némileg csökkenthették is, ha a ház második lakásegységének szobáját keresztben építették fel, ilyenkor csak a szoba szélessége fogott helyet a helyiségek sorában, a szoba belenyúlt az udvarba, mintegy rizalitszerűen kiugrott az udvari homlokzatból. (Az egyik ilyen esetben a mestergerendák alapján tisztázni lehetett, hogy az épület egyszerre, egységes koncepcióval nyerte ilyen jellegű kialakítását.)

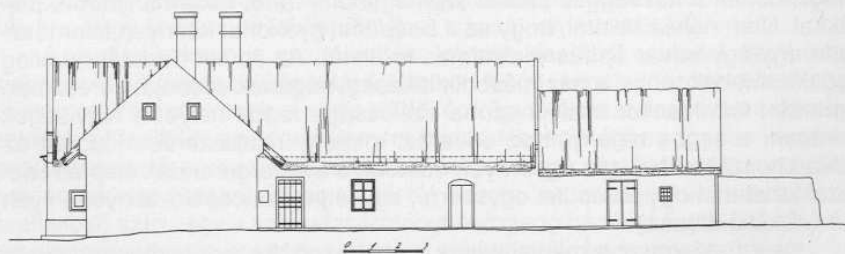
Jóval hatékonyabb megoldásnak mutatkozott, ha az egymenetű, soros alaprajzú, az udvar oldalvonalán épített házhoz keresztirányban, L-alakot

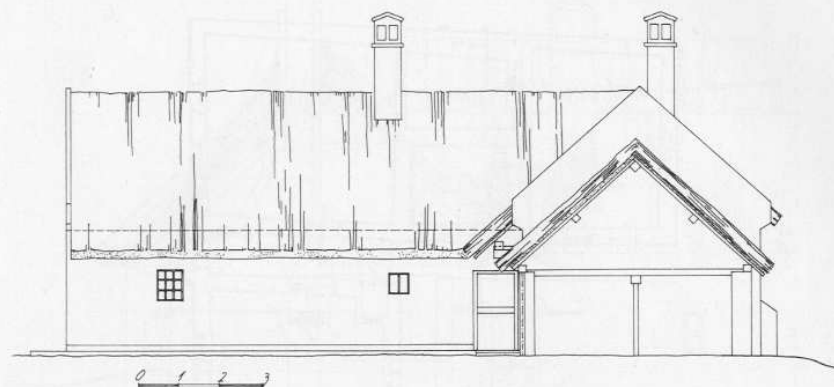
20. kép. Lakóház utcai (DNy-i) homlokzata. Börcs, Fő u. 8.

kiformálva konyha/előtér-szoba egységet építettek. Ez a szárny állhatott a hosszúszárny utcai homlokzatának síkjában vagy kissé hátrább, az utcai rövid homlokzat és az udvari konyhabejárat között csatlakozott a hosszúszárnyhoz. Ezzel a megoldással lehetővé vált, hogy a hosszúszárny első szobáján a szokásos sarokablakot is elhelyezzék. Ez a – helyi kifejezéssel – keresztház vidékünkön a 17. század nyolcvanas éveiből ismert (19–23. kép). (Börcsről PÁLOS Ede ismertette, észlelését hitelesítettük magunk is.)

A Kisalföld L-alaprajzú házainak következetes sajátossága volt, hogy a rövidszárny szoba-konyha egységének konyha/előtér helyiségébe mind az utcáról, mind az udvarról nyílt bejárat. Nem ritkán előfordult, hogy a kereszt-szárny szobája, konyhája vált a család fő tartózkodási egységévé, az épület további részei szolgáltak kiegészítésül. Ilyenkor az ételkészítés rendszeres helye is az utcáról és az udvarról egyaránt megközelíthető konyha volt.

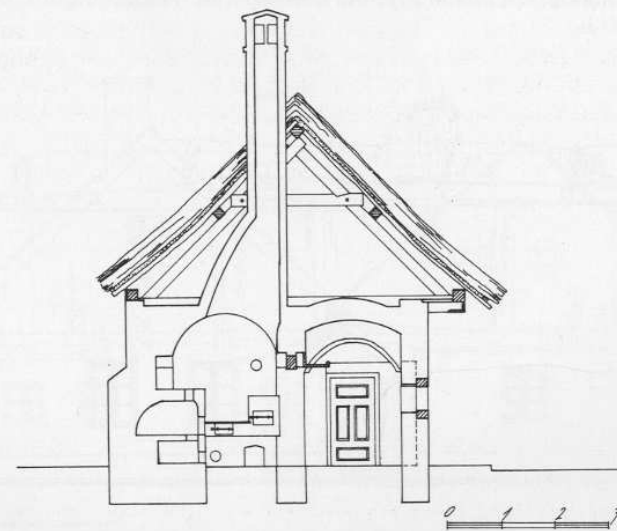

21. kép. Lakóház udvari homlokzata. Börcs, Fő u. 8.

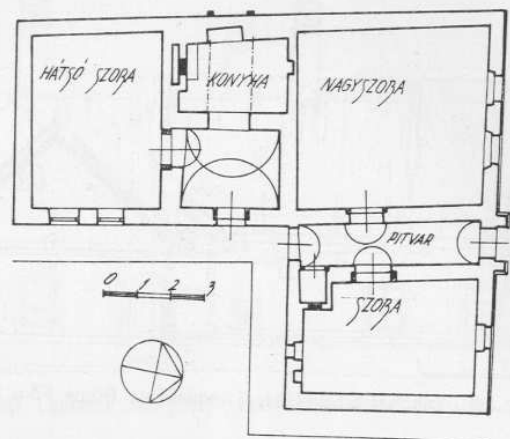

22. kép. Lakóház udvari (ÉNy-i) homlokzata. Börcs, Fő u. 8.

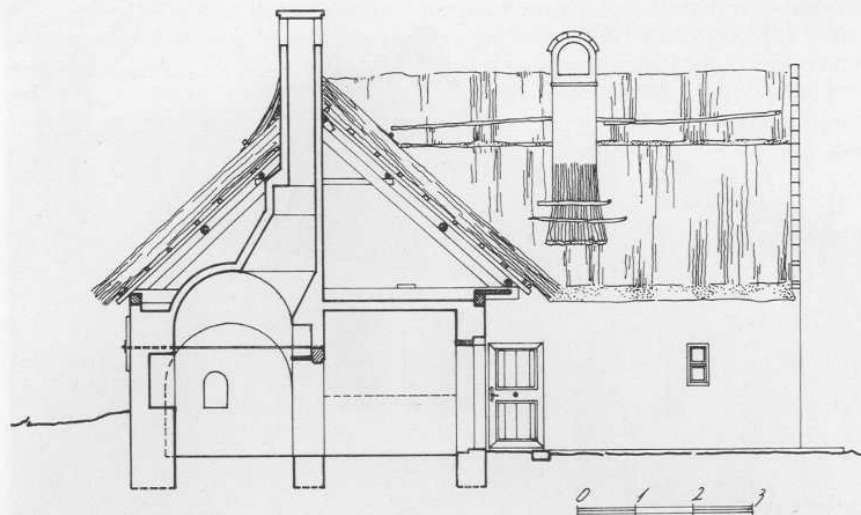
Természetes, hogy ezekben a keresztházakban, L-alaprajzú épületekben is eredetileg minden lakóhelyiséget kívülről fűtöttek. A kereszt-szárnyak szobáit temperáló cserépkályhák is így működtek, a szomszédos konyhából

23. kép. Lakóház konyhai metszete. Börcs, Fő u. 8.

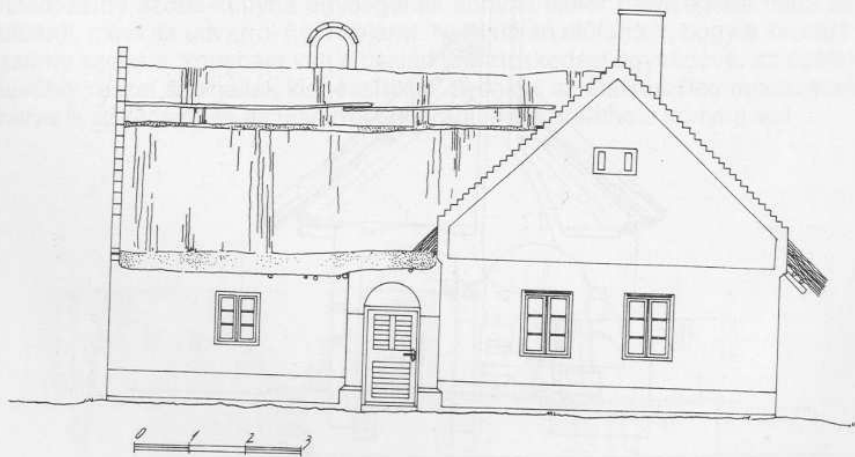

24. kép. Lakóház alaprajza. Halászi (Győr-Moson-Sopron m.), Kossuth Lajos u. 28. 1960.

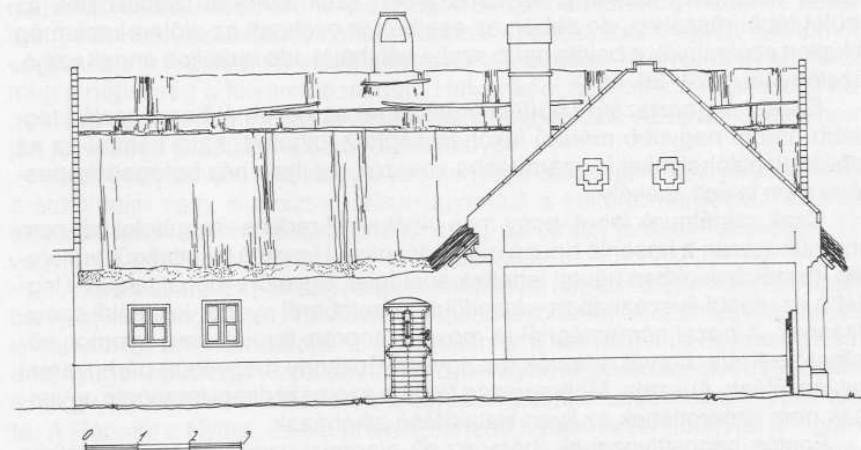

26. kép. Lakóház udvari (D-i) homlokzata és konyhai metszete. Halászi, Kossuth Lajos u. 28.

fűtötték őket. Ezek felett is a szokásos szabad kéményekkel oldották meg a füsttelenítést. Ezért, ha a hosszúszárny konyháját használták is ételkészítésre, sütésre, meglehetősen terjedelmes előteret kellett építsenek. Csak a ka-

25. kép. Lakóház utcai homlokzata. Halászi, Kossuth Lajos u. 28.

27. kép. Lakóház udvari (K-i) homlokzata. Halászi, Kossuth Lajos u. 28.

28. kép. Lakóház utcai nézete. Halászi, 1958.

min és a sípkémény elterjedése után fordult elő, hogy a keresztzárnyak szobái viszonylag keskeny, folyosószerűen szűk előtérrel csatlakoztak az épület többi részéhez, de ebben az esetben is ezeknek az előtereknek még ki kellett szolgálniuk a belőle nyíló szoba kályháját, ide torkollott annak szája, tüzelőnyílása (24–28. kép).

Ezzel a keresztzárny építési módszerrel az együtt élő nagycsalád legalább három nagyobb méretű lakóhelyiséghez juthatott, ha a kamrai és az istállóbeli hálóhelyeket is számításba vesszük, az ilyen ház befogadóképessége nem is volt csekély.

Csak sajnálnunk lehet, hogy más vidékekről recens vizsgálatokból nem ismerjük igazán a hasonló típusú megoldásokat. Hasonló fejlettségű területeken, mezővárosokban bőven lehettek analógiái. Egyelőre joggal tartjuk – legalább az utóbbi évszázadban – kisalföldi, közelebbről nyugat-kisalföldi speciálisnak. A hazai németsegnél (a mosoni, soproni területeken) nyomom követhető e típus, horvát, szlovák (az egykori Pozsony megyéből) párhuzamai nyilvánvalóak. Ausztria, Morvaország tágabb szomszédsági térségein ugyan csak nem ismeretlenek az ilyen kialakítású lakóházak.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy ez az alaprajzi variáns a hajdani telkes jobbágycsaládok, illetve leszármazói körében helyenként falu, utcaképet

meghatározó módon tömegesen fordult elő. Példaként Börcs főutcájára, Markotabödöge, Fehértó belső történeti magjára utalunk! Fehértón a legutóbbi években bomlott fel a faluközpont ilyen együttese, 1991-ben bontották le az utolsó keresztházat. Csak sajnálnunk lehet, hogy kutatásaink idején rohamos volt e típus felszámolódása, nem tudtuk eléggé dokumentálni. A gyors felszámolódást érthetővé teheti, hogy vidékünkön az utóbbi évtizedekre a kiscsaládi udvar és lakás vált eszményi céllá, amiért komoly áldozatokat is képesek voltak hozni.

Megjegyzendő, hogy egyes családok épületeinek, lakáskultúrájának feltűnő archaizmusait pusztán az a tény is magyarázhatta, hogy a nagycsaládi együttélés felbomlása után az együttlakás terheitől szabadulni kívánó családok több nemzedéknyi idő alatt tudták a rokonságtól egy kézbe vonni a telket és a házat. Csak ezt követően gondolhattak a lakóház felújítására, gyökeres korszerűsítésére; minden jövedelmüket felemészthette a rokon tulajdonostársak kifizetése.

Fel kell figyelni arra, hogy az összetettebb, bonyolultabb alaprajzú házak aránya jelentősen nagyobb volt a Kisalföld nyugati felében, ahol a hódoltság korában nem szűnt meg a királyi Magyarország folyamatossága. A hódoltság alatt állt keleti területeken lényegesen ritkábban, vagy egyáltalában nem voltak jellemzőnek mondhatók az összetettebb alaprajzú házak. Igaz, ezeken a vidékeken is érvényesült az egy fedél alá építés, a lakó- és gazdasági rendeltetésű helyiségek egyetlen soros, egymenetű alaprajzba való rendezése. Durván azt is mondhatnánk, hogy a Rába, illetve a Vág tengelyében talán e tekintetben egy belső, történeti választóvonal érvényesült. Úgy tűnik, a pusztult és a 18. század folyamán újra népesült keleti térségek jobbágyfalvainak élet- és társadalmi körülményei – a kultúra alapvető azonossága ellenére eltérően alakultak a táj nyugati részével összevetve. (Egyben a középkori településhálózat kontinuitásáról is szó van, ami a kisebb-nagyobb módosulások ellenére a nyugati övezetben töretlen maradt, a keletiben pedig felmorzsolódott; néhány katonai szempontból megtűrt reliktumot, vagy néhány fogalomból kieső maradvány-települést kivéve, nem őrizhette meg a népesség a folyamatosságát.) Helyenként nemcsak a népességi, hanem a települési kontinuitás is véglegesen megszakadt. Az újratelepülés nem járt az eredeti településhálózat feléledésével.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Győr megye tó-sziget-csilizközi járása, illetve a sokoróalji- vagy a pusztai járása ugyanazt a kultúrát hordozta, noha az előbbieket lakói kontinuitásukat megőrizték, az utóbbi járások lakossága 17. vagy a 18. században újraneépítette a térséget.

A keleti és nyugati térség szembeállításával kapcsolatban meg kell azonban jegyezni, hogy a 18., 19. és a 20. század fejlődésének számos mozzanata is hathatott a differenciálódásra. Különösen arra kell felhívni a figyelmet, hogy a táj nyugati felében a vízrendezés nem járt olyan kiszáradással, amilyen akár a Nagy-Alföldön bekövetkezett, s amilyen a Kisalföld keleti részeit is jellemezte. A Rábától a Nyitra, Zsitva árteréig terjedő hatalmas területen az ármentesítés után is adtak maradtak az olcsó (és belterjes, intenzív) állattartás feltételei, és mint látni fogjuk, a világvárossá váló, birodalmi központként mű-

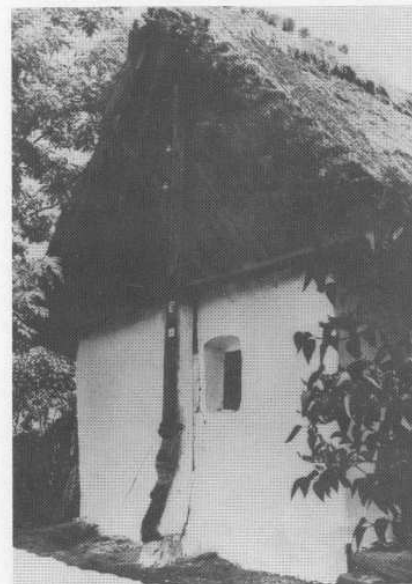

29. kép. Ágasfás, zsúpfedésű lakóház. Táp (Győr-Moson-Sopron m.), 1960.

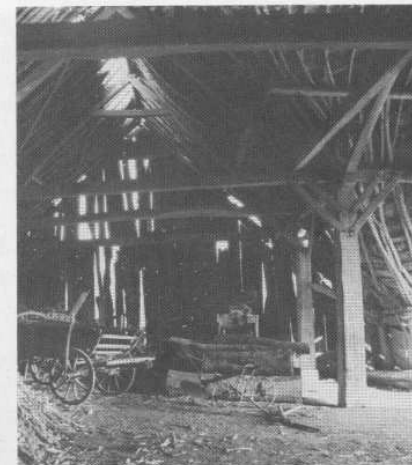
kődő Bécs közelsége a helyi gazdaságokon keresztül közvetlen hatást gyakorolt a helyi lakosság építőgyakorlatára is.

A Kisalföld egésze a szelemenés tetőszerkezet elterjedési területéhez tartozott. A 19. század első felében született útleírások tanúsága szerint, az akkori Magyarország nyugati határát az ágasfás–szelemenés tetőzetű házakról lehetett felismerni. Az ágasfás tetőszerkezet a térség nyugati felében szinte nyom nélkül eltűnt századunk derekára. Ezzel szemben a keleti, Rábától, Vágtól keletre fekvő területeken a hatvanas években sem volt ritka, archaikusabb falvakban pedig egyenesen meghatározónak találhattuk a hagyományos épületállományban. (Nyalka, Táp, Mezőörs – Győr megyei; Bakonyszombathely, Bársonyos – e két utóbbi a történeti Veszprém vármegye kisalföldi szélén feküdt – községekre hivatkozhatunk.) (29. kép).

Meggyőződhetünk arról, hogy ezekben az esetekben az archaikus szerkezetet korántsem primitivitás vagy igénytelenség tartotta életben. Kifaragásuk, megformálásuk és díszítésük (amely lehetett vésett, faragott és festett), akár a történeti stílusok hatását is mutathatja; hiszen nemritkán gondos kézzel

30. kép. Lakóház faragott ágasfája. Bakonyszombathely (Komárom M. – korábban Veszprém m.), 1960.

31. kép. Lészásfedésű, vendégszelemenés, ollóágasos tetőzetű pajta. Kisbodak (Győr-Moson-Sopron m.), 1959.

barokk jellegű formát alakítottak ki rajtuk, felületüket is barokkosan dolgozhatták ki. Hogy igazában nem szakadtak ki sem építetőik, sem készítőik a folklór világából, arról az ágasfák felületén alkalmazott védő, bajelhárító célú, részben vallási szimbólumok kifaragása, bevése tanúskodhat (30. kép).

A Kisalföld nyugati (Moson, Pozsony, Győr megyei, a Csallóköz Komáromhoz tartozó) térsége, a szomszédos Mátyusföld csatlakozó részeivel együtt, az ollóágasos–szelemenés tetőzet elterjedési területéhez tartozott, ez a tetőtípus itt szinte kizárólagosnak mutatkozott a hetvenes évekig. Szarufás tetőzetet elvéve építettek, ha idegenből a fával, ácsmunkával is szolgáló zsidnyelkészítők vállalkoztak a tető felállítására. Az állószékes, bonyolultabb alátámasztó szerkezetek pedig a húszas, harmincas évek polgárosulásával indultak szélesebb elterjedésnek. A szelemenés tetőzet háttérbe szorulását az I. világháborút követően a vízi szállítás erős visszaesése indította el. Sem vasúton, sem később tehergépkocsikon nem tudták többé a hajdani méretű szálfákat vidékünkre eljuttatni. A méretek megváltozása parancsolóan írta elő új szerkezetek alkalmazását.

A Kisalföld tetőépítésének sajátos vonása volt, hogy különösen Érsekújvár, Komárom városoktól nyugatra általánosan alkalmazták a *vendég-szelemeneket*. Statikailag közvetlenül nem lett volna igazán indokolt ez az erős szerkezet, de tudnunk kell, hogy a hagyományos építőgyakorlatban a helyi

árterek könnyen törő éger, fűz, nyár gömbfáit használták szarvatzként, helyi szóval: *födélfaként*. Kétségtelen, hogy a vendég-szelemenés megoldásnak az ausztriai szomszédságban adottak a párhuzamai, de az is kétségtelen, hogy a magyarországi, magyar nyelvterületen belüli alkalmazásának bőven voltak belső, helyi indítékai (31. kép).

A tetőformák, oromzatok kérdését nem részleteznénk, hiszen a közelmúltban külön tanulmányt szenteltünk ennek a kérdésnek. Most két problémát emelnék ki. Egyfelől tetten érhattük a korábbi tetőformák visszaszorulását. A deszkaoromzatos nyeregterető előtt a területet korábban a kontyolt tető jellemezte, erre utalnak a szórványos előfordulások és a korai néprajzi híradások. Ezt váltotta fel a felső csonkakontyos tető, amely két tömbben a Kisalföld déli és északi archaikusabb vidékein visszaszorult a tradicionális építőkultúra felbomlásáig megmaradt. A középső, központi fekvésű területet mind az ágafás, mind az ollóágasos tetőszerkezet esetében a deszkaoromzatos nyeregterető jellemezte. Emellett a falazott oromzatú nyeregterető is jelentős arányban elterjedt, különösen a polgárosuló rétegeknél, városias fejlődésű településeken.

A deszkaoromzatos nyeregteretőnek különleges, a Kisalföldre jellemző sajátos típusát alakította ki a helyi lakosság, illetve az azokat kiszolgáló specialista kézműves réteg. A helyi mesterek leleménye a nagytáj népi építészetének is népművészeti, díszítő művészeti szempontból jelentős sajátosságát teremtette meg, hiszen a homlokzat hangsúlyosan díszített részei készültek az orom deszkázása, deszkázata díszítése során. Emellett olyan szerkezeti elemet hoztak létre, amely tulajdonképpen csak a Kisalföldön fordult elő, illetve a szomszédos tájak kapcsolódó peremvidékein. Ez a jellegzetes szerkezeti és díszítési elem Pozsony, Moson magyar falvaitól Esztergomig, Honfíg mindenütt előfordult, ahol a kisalföldi építőhagyomány érvényesült.

Ez a sajátos szerkezeti és díszítőelem, amely a kisalföldi oromzatok, homlokzatok jellegzetességévé vált, a tetőzet széldeszkkázatát rögzítette a szelemengerendához. Helyi szóval: *torombakötésnek*, *torombaköténynek* nevezték. A speciális helyi megoldásnak szerkezeti, technikai indokai voltak. A tetőfedés helyi hagyományos megoldásával függ össze használata. A Kisalföldön a tetők nádazásánál nem alkalmaztak lécezést a földélfákon, szarvaton, hanem hatalmas nádszönyegeket, helyi szóval: *lészákat* kötöttek, ezekkel terítették le a tetőzet gerendavázát úgy, hogy a *nádlékszát* magára a gerincszelemenre kötötték fel. Erre a vesszővel, folyandárral, szalmakötéssel, legújában pedig dróttal font lészára varrták rá a tető héjalását, a vastag nádazatot. Az így felvert nádtető alatt nem lett volna mihez hozzászögezni a széldeszkkázatot. A rögzítéshez csak a torombakötés közvetítésével volt használható a gerincszelemen vége. A vendégszelemenek és a koszorúgerendák végeihez speciálisan kiképzett díszítőelemként is mutatók vasalások rögzítették a széldeszkkázat, statikailag is a legfontosabb szerepe azonban a gerincszelemenhez rögzítő nagyobb kötésnek volt. Mint annyiszor, itt is bizonyosodik, hogy a népi díszítőművészet hangsúlyos elemei mindig funkcionálisan indokolt pontokon jelennek meg.

A Kisalföldön, különösen a térség nyugati, illetve folyó menti területein

32. kép. Zsúpos fedésű, barokkos oromzatú lakóház. Nyalka (Győr-Moson-Sopron m.), 1960.

általánosan elterjedt volt a nádazott tető. Ugyan a 19. század utolsó harmadától a cserép, majd a műpalafedés gyorsan terjedt, sem a nád-, sem a zsúptető nem veszítette el a jelentőségét.

Felvetődik természetesen, hogy a helyi nádazás ilyen lécezés nélküli megoldása évezredek távlatú technikai hagyomány lenne, hiszen a nádépítés sok más eleme is él vidékünkön. De nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a népelet egyik újabb kori racionális (a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodást szolgáló) újításával állunk szemben. Bárhogyan is áll a dolog, mind a torombakötéses oromzat, mind a lészás nádazás a kisalföldi nagytáj egy-egy különösen jellemző, más vidékek felé is ható, de el is határoló, egymást kölcsönösen feltételező, indikáló jelenségeiként érdemes számontartásuk, alapos elemzésük. Erre azért is szükség lehet, mert az archivális fotó- és rajzanyag segítségével – az élő gyakorlat megszűnése, az emléktanyag felgyorsuló pusztulása után is –, további elemzések révén a nagytáj határai pontosabban kirajzolhatók, valamint egyes műhelyek, körzetek elkülöníthetők.

Sajátságos, hogy a torombakötéses homlokzat, oromzat a zsúpos házak esetében is általános gyakorlattá vált, amint azt a térség keleti felének emléktanyaga bizonyítja.

A szalmazsúpos tetők ott terjedtek el, ahol a vidék szárazabb volt, ahol nem állt rendelkezésre elegendő nád. A korai vízrendezések, a malomtavak duzzasztógátjainak felszámolását követően a dombosabb, szárazabb

vidékek hatalmas területekről veszítették el a nádasokat. Ezekben a körzetekben a hatvanas évekig a zsúpszalma-készítés, a zsúpos fedés akár másodlagos fedőanyagként gyakorlatban maradt. A zsúpolás felszámolását megorsósította a szövetkezetek szervezése, a kézi aratás megszűnése (32. kép).

A Kisalföldön különben mindig kötözött, simára felvert szalmatetőket készítettek, ezeknek gerincét kétfelé hajtott zsúpokkal fedték, a zsúpok torzsás végét szalmakötéssel fonták össze, szegték be. Ennek a megoldásnak közeli párhuzamait Ausztriában, Morvaországban is megtaláljuk, de a szomszédos hazai területeken is sok példájukat láthattuk. A hazai térségben felbukkanó példányai egységes eljárásról tanúskodnak, amiből a nagytáj összehangoló, típusteremtő erejét ismerhetjük fel. Érdemes utalni arra, hogy a zsúpos fedésű vidéken helyenként a tapasztott sövénykéményeket is nem egyszer zsúpköténnyel burkolták. Ez a megoldás hasonlóságot mutat a nádazott tetőzetű vidékek már említett kéményburkolási módszerével is.

A Kisalföld lakóházainak melegítése a rendelkezésünkre álló adalékok szerint az egész nagytáj kiterjedésében külső fűtésű kályhakkal, illetve egyes körzetekben külső fűtésű kemencékkel történt. A század elején a vidékünkön kutató PÁLOS Edétől VAJKAI Aurélig, VARGHA Lászlóig, illetve ANTAL Dezsőig jól dokumentálták a lakóterek fűtését. Kutatásunk idején a klasszikus helyzet alapvetően megváltozott. A rakott, illetve vaslemez tűzhelyek szinte teljesen kiszorították a kályhákat, sőt a kemencék kiszorulása is megindult. Magunk eredeti, működő szemeskályhakkal már szinte nem is találkozhatunk. A kályhák tál alakú szemeit ugyan sokfelé őrizték még gyűjtésünk elején, de leginkább csirkeitatóként hasznosították a szemeiket, vagy kőművesek által készített takaréktűzhelyek falazó elemeiként használták fel őket. Az egyik utolsóként használatban maradt győri (Szekeres-majorokban állt) külső fűtésű kályha csempéi pedig az 1950-es években létesített sárospataki kályhagyárból származtak. Sokszor a lakószobákban semmi nyom nem maradt a régi kályhás fűtés után. A konyhák viszont annál inkább őrizték a szobákba nyíló kályhák száját, ferde füstcsatornáját; évtizedekkel a kályhák megszüntetése után a konyhákban olyan kép fogadott bennünket, hogy csak a tévőt kellene félretenni, be lehetne fűteni.

A Kisalföld nyugati térségében a tradicionális hasáb-henger kombinációjú szemeskályhákat építették, vagy a hozzájuk hasonló szerkezeti felépítésű, tagolású táblás, csempés kályhákat. A nagytáj keleti részén és a kapcsolódó peremvidéken a harmincas évektől többen adatolhatták a fekvő, koporsófedél alakú kemencéket. (TÓTH János, GÖNYEI Sándor kutatásait, közléseit említhetjük.) Feltűnő volt számunkra, hogy ezeknek a kályháknak a formája azonos volt a térség külső fűtésű kemenceformáival. (Ezekről a legszebb, klasszikus példányokról VARGHA László készített Martoson igen gazdag sorozatot, az általa dokumentált objektumok jelentős részét 1967-ben, illetve 1974-ben még azonosíthattuk, azonban egy kivételével a házak már lakatlanok voltak. A szép sárkemencék funkciója is alapvetően megváltozott, az elhagyott, gondozatlan házak értékes szőtteseit beljük rejtették, ha netán a ház beázna, legalább a becsült textíliák ne károsodjanak.)

A külső fűtésű fekvő, koporsófedél alakú kályhák, kemencék megtalálása

számunkra különös jelentőségű volt, mert nyugat felé, s távolabbi közép-európai térségekben bőven kimutathatók a párhuzamai. Ugyanakkor a kelet-kisalföldi típussal azonos kályha-kemence típusok már a korábbi kutatásból is ismertek voltak Fejér megye, a Mezőföld területéről, ahonnan az újabb kutatások során alapos dokumentálásuk szakirodalmunkat értékes észrevételekkel gazdagította (KÜCSÁN József, LUKÁCS László munkáit kell kiemelnünk; örömről szóló, hogy korábbi elemzéseinket értékelték). Így nyilvánvaló, hogy ennek az archaikus kályha-, kemenceformának jelentős kettős kötődése van. Egyszerre hordoz közép-európai és belső hazai kapcsolatokat. Ez a kettős kötődés másként is áll, egyszerre tekinthető kisalföldinek is és Duna mellékeinek, vagyis a közép-magyar háztípus sajátos kulcsterületén két irányban mutatja a belső fejlődés egykori fejleményeit.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az Alföld teljes térsége valaha szintén kályhás terület volt. A 19. század derekán az ébredő magyar archeológiai irodalom fel is hívta a figyelmet a kecskeméti öregek idevágó emlékezésére. A 19. század eleje, első fele alföldi limitációi (például Csongrádban) sorra-rendre sorolták fel a különféle falusi, mezővárosi használatra szolgáló kályhákat, kályhaszemeket.

A kelet-kisalföldi és a mezőföldi külső fűtésű, fekvő, koporsófedél formájú kályhák, kemencék megfelelői, analógiai kulcsot adhatnak a közép-magyar háztípus további variánsai megértéséhez, azonban erre a lehetőségre most csak röviden utalunk, részben jelezzük is ezzel bizonyos korábbi következtéseink kiindulási alapját.

A néprajzi kutató le kell szögezze, hogy semmilyen, a recens anyagra építő elemzési módszer nem pótolhatja a történeti források és a régészet tanúságait. Csak fájlalnunk lehet, hogy a Kisalföld területéről maig nem áll rendelkezésünkre olyan késő középkori leletanyag, feltárás, amely az etnográfus kutatás kompetenciáját meghaladó kérdésekben bázisként szolgálhatna, s ami biztos segítséget, támpontot kínálhatna. A korszerű néprajzi kutatás sem a régészet, sem a levéltári kutatás tényanyagát, tanulságait semmiképpen nem kerülheti meg. A tudományközi együttműködésre készen várjuk, hogy társtudományaink képviselői, elsősorban régészeink megvilágítsák a Kisalföld idevágó kérdéseit.

A kisalföldi népi építkezéssel szövege nem kerülhetjük meg a pajták állításának fontos kérdését. A helyi pajtaépítés sokrétű sajátos hagyományokat sejtet. Községeinkben, különösen a Kisalföld nyugati térségeiben, a mocsaras, vizenyős árterű vidékeken és a peremterületek dombvidéki, hegyvidéki szomszédságai környezetében gyakoriak, ha nem általánosnak mondható a pajták rendszeres, tradicionális gazdálkodásban való használata. A szárazabb mikroklímájú körzetekben a pajták legfeljebb a módos gazdálkodó családok, törekvő földműves, állattartó gazdák alkalmazták, építették. Az ötvenes, hatvanas évek kisalföldi faluja többnyire eredetileg úti falu volt, vagy éppen csak utcás faluvá vált. A szalagtelkes beépítéshez hozzá tartozott az udvarok végében, esetleg a teleklábakon sorakozó pajta. Ezek néha valósággal összefüggő falat, sáncot alkottak a falvak lakóudvarai körül. Érdemes hangsúlyozni, hogy a középkori kontinuitású kisalföldi magyar népességű

kisebb-nagyobb községek szép számmal épültek, települtek ezzel a rendszerrel (33. kép). A Kisalföld pajtái talán a magyar nyelvterület legterjedelmesebb, legnagyobb falusi gazdasági épületei voltak. Különösen az ún. *nyakas pajták* voltak tiszteletet parancsoló méretűek. Közép-európai, európai párhuzamuk bőségesen adatható lenne. Amint már utaltunk arra, szerkezetük a lakóépületek konstrukciójával teljesen azonos volt. Gerendavázuk alul nyitott, tartóoszlopaik, bárdolt papilléik a koszorúba és az ollópadokba, vagy az azok alatt fekvő keresztgerendákba voltak bekötve, sokszor három irányban is (két síkban). Falkitöltő anyagként nádfalazást, sövényt, deszkázatot használtak. A tetőszéket ollóágasos, vendégszelemes szerkezettel oldották meg. Fedőanyaguk leginkább a lészás nádazás volt. A pajták belső méretére jellemző, hogy a jól megrakott szénás, szalmás szekérrel beléjük lehetett hajtani. A pajták szérűjében akár lóval lehetett nyomtatni. A kisalföldi pajta típusa keresztengely szerint hármass osztású volt; az áthajtásra alkalmas szérű rész mellett két hatalmas rakodófiók épült. Nem volt ritka a 10 méter fölötti belső magasság és a 15 méter feletti szélesség (35–43. kép).

A kisalföldi pajtákban az áthajtást szolgáló rész és a rakodófiokok között semmiféle elválasztás, fal nem volt. A kézi cséplő területeken megszokott, a szem elpattogását akadályozó, kármentő falak, palánkok vidékünkön teljesen hiányoztak. (A kisalföldi zsúpos fedésű területeken csak a zsúpszalma biztosítása érdekében éltek a kézi cséplés módszerével).

Meg kell jegyeznünk, hogy ilyen pajták helyi földműves készítőivel VAJKAI Aurél találkozott az 1930-as évek közepén. Informátor családjait megtaláltuk, de a velünk ismeretséget kötő, bennünket fogadó fiatalabb nemzedék már csak passzív használója volt ezeknek a hatalmas építményeknek (Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre: rábcakapi pajtája). Igaz, a helyi ácsok az ötvenes évekig csökkenő számban emeltek hagyományos szerkezetű, beosztású, formájú pajtákat. Ezek többnyire deszkázattal, cseréptetővel készültek.

Fel kellett azonban figyelni arra is, hogy a nagyméretű pajtákat sokszor a készítőik évszámos feliratokkal látták el. Kitűnt az 1800-as évek első harmada, amikor is tömegesen megjelentek a nagyobb méretű pajták, a legnagyobbakat pedig 1840 vagy 1850 utáni időben állították. Rá kellett jönnünk, hogy a tradíciós falukép felbomlása idején használatos templomméretű pajták valójában főként a 19. századi belterjesülés folyamataihoz kapcsolódtak. Több pontos archaikus épületállományú telkek építményei között fel is bukkantak a jóval kisebb, egy-egy lakószoba és egy-egy kocsiszín együttes méretét meg nem haladó (vagy még szerényebb arányú) pajták. Ezekben szórás előtt mindig biztonsággal tárolhatták a garmadát, eltarthatták feletetésig a polyvát, töreket, de jutott benne hely az értékesebb szénának is.

Ha vidékünk adottságait és a 19. század első feléből származó, helyi gazdálkodásra vonatkozó híradásokat mérlegeljük, e jelenség érthetővé válik. A Kisalföld falvainak gyakorlatában – amint az a Tököz esetéből jól ismert – rendkívül extenzív, rideg körülmények között tartották a jószágot. A kint telelő szarvasmarha számára sem a faluban, sem az udvaron nem kellett nagyobb mennyiségű szalastakarmányt tárolni, készletezni.

33. kép. Faluképi részlet pajtákkal. Dunaremete (Győr-Moson-Sopron m.), 1959.

Adatközlőinkkel való beszélgetések során kitűnt, hogy a hatalmas, több vagonnyi befogadóképességű pajta tárolóterét az intenzívebb állattartásra áttérő földműves gazdaság sem mindig saját állatállománya számára hasznosította, bár napjaink felé haladva az időben, mind fontosabb szerepet kapott a helyi természetes takarmányok maradéktalan feletetése a földműves gazdaság udvaraiban, istállóiban. A helyi emlékezet megőrizte annak az emléket, hogy az ausztriai, bécsi német szénakereskedők telente rendszeresen vásárolták vagy cserélték a szénát. Például *lajtamészkövet* hoztak. Egy szekér széna egy szekér kőért cserélt gazdát. A kereskedők Győr alatt végigjárták a fagyos téli időben a kisalföldi rétes vidékeket. A Rába, a Rábca, a Hany és a Duna rétségi területeiről nagy tételben szállították el a savanyú szénát.

A bécsi szénakereskedők igényeivel közel azonos időben kezdett kibontakozni a hazai városi lakosság népesedése. A Bécs-Buda útvonal a Kisalföld tengelyében, a maga nem jelentéktelen, ütemesen növekvő városaival: Sopron, Pozsony, Győr, Komárom stb. fokozódó kihívást jelentett. A gőzhajózás, vasúti közlekedés a mind gyorsabb áruszállítást nap mint nap felkínálta.

A nagyobb méretű pajtákban a gépi cséplés is lebonyolítható volt, illetve a cséplőgépről egyenesen a pajtába vihették a szalmát. A pajták szénatároló funkciója folyamatosan rendkívül jelentős maradt. Idős gazdák gyakorlatából tudhattuk, hogy a pajták rendkívül racionális szénakezelést tehettek lehetővé.

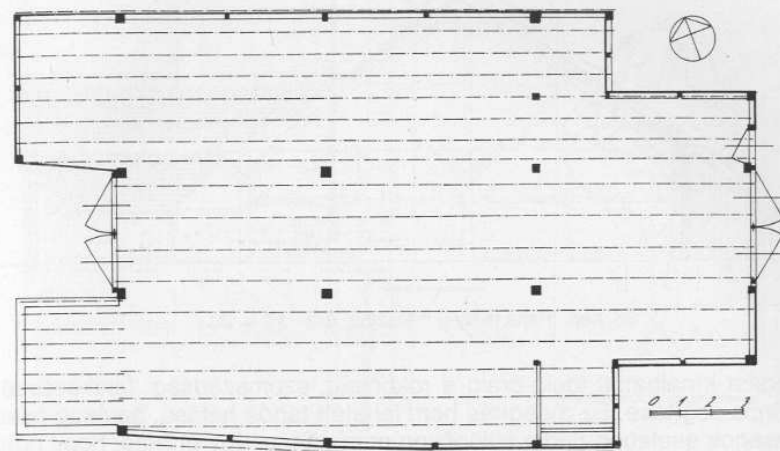
Az igen nedves, vizenyős rétségeken, alacsonyan fekvő kaszálókon a környező mocsaras környezet mikroklímatis hatásai miatt, a nagyon meleg nyarakon is nyirkosan maradhatott a széna, olyannyira nehezen száradt, hogy gyakran behordás után a padláson kellett néha megszáritani; alkalmatlan volt boglyázásra, kazlazásra. A pajtában lazán, gyorsan lehetett lerakodni, és a pajták állandó szellőzése rendkívül célszerű hatásúnak bizonyulhatott.

Sajátos etnográfiai dimenziót ad problémánknak, hogy a két világvárossá növekvő metropolis kihívására megszülető racionális lépés a tradicionális építőgyakorlat keretei között marad, lényegében a középkorban gyökerező szerkezetekkel, az őskorig visszavezethető technológiával elégíti ki igényeket, hiszen erre voltak adott helyi építési anyagok, erre volt adott az építési tudás. Esetünk szép bizonyíték arra is, hogy a kellően nyitott közösség, társadalom, szinte kimeríthetetlen tartalékokkal rendelkezik önmaga és környezete modernizációjához.

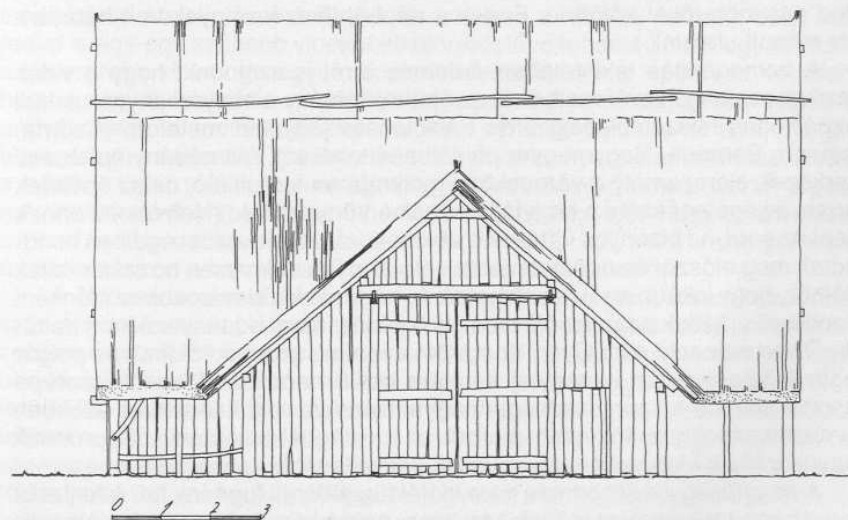
Megjegyzésre kívánkozik, hogy vidékünk valamennyi nemzetisége (a németek, horvátok, szlovákok) egyaránt ismerték, alkalmazták a Kisalföldön honos (a lakóépületek szerkezetével azonos) tartóvázat. A kisalföldi környezet határain kívül Ausztriában, Morvaországban, a szlovák Hegyentúl sok párhuzam adódnék. Az épületek vázszerkezettel való építése az árvízjárta területek természetes kísérő jelensége. Kár lenne ebben a közös történeti gyökereken alapuló folyamatos együttfejlődésen kívül kulturális részselemek kölcsönzését keresni.

A kisalföldi lakóház-kultúrának eléggé nem hangsúlyozható sajátossága volt mind a táj nyugati térségeiben, mind a keleti részein, hogy az épületállomány más tájainkkal összevetve egységesebb volt. A gazdálkodást űző zselérréteg és a nagyobb gazdaságok tradicionális épületállománya anyagában, szerkezetében, formájában kevésbé differenciálódott. Számunkra különösen szembeütő volt ez, ha a nagy társadalmi különbségeket reprezentáló tiszántúli, délföldi, jászkunsági stb. községek anyagával hasonlítottuk össze. E mögött a helyi társadalom szerkezeti sajátosságait ismerhettük fel. A birtokmegosztásban nem voltak akkora különbségek. Jóval szerényebb volt a Kisalföldön (néhány speciális adottságú vidéket nem számítva – ilyen terület volt Moson hársági része –) a nagy gazdák rétege szűk maradt, egy-egy településen belül is csekély volt a létszámuk. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a kisalföldi falvak földműves, családi gazdaságainak üzemvitel, üzem szerkezete is homogénabb összetételűnek, egységesebbnek mutatkozott, ha egy-egy vidéket, vagy egy-egy kisebb körzetet, esetleg egyes településeket vizsgálunk, hasonló megállapítást kellene tennünk.

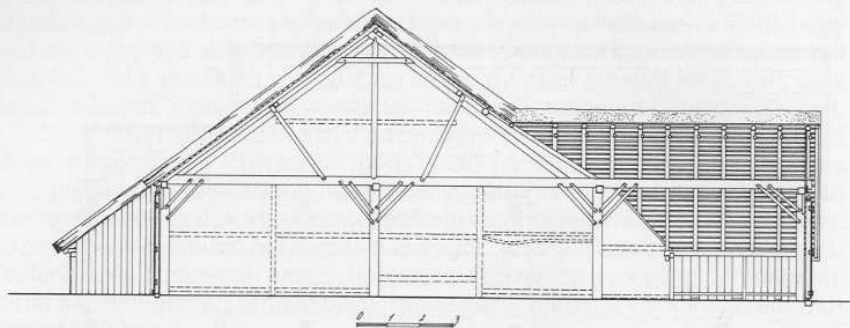
Úgy tapasztaltuk, az épületállomány egységessége irányába hatott, hogy a viszonylag nagyobb földterülettel rendelkezők nagyobb gazdálkodási költségekkel kellett küzdenek. Az egész nagytáj népe a belterjesebb üzemvitel irányába törekedett fejlődni, de ezt jórészt csak a tradicionális technikák adottságai között tehette. Bizonyos szinten, amikor a családi munkaerő kimerült, amikor alkalmazottat, bérmunkást kellett rendszeresen szolgálatba állítani, az üzem költségei ugrásszerűen megnövekedhettek. Ezek jelentékenyebben megterhelték a befolyó jövedelmet is. Ennek elhárítására, ellensúlyozására

34. kép. Pajta alaprajza. Arak, Fő u. 20. 1959.

35. kép. Pajta udvari (K-i) homlokzata. Arak, Fő u. 20.

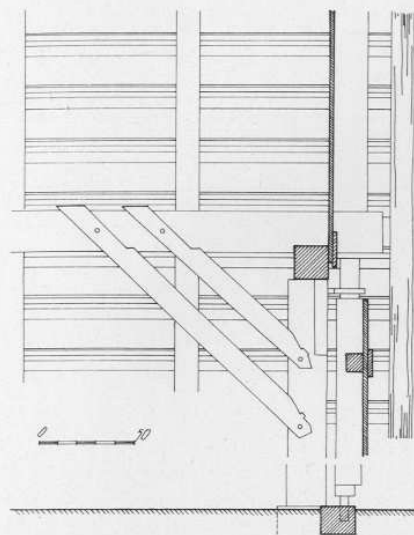

36. kép. Pajta (KNy-i) metszete. Arak, Fő u. 20.

megoldást kínálhatott ideig-óráig a rokonság, szomszédság, faluközösség kölcsönös segítése. Ez a segítség nem lehetett tartós hatású, az átlag feletti gazdaságok esetében pedig különösen nem volt az. Így érthető, hogy noha a kisaliforniai földműves családok üzemei növekvő arányban vettek részt a hazai és a külföldi piac ellátásában, a befolyó jövedelmeikből csak ritkán, viszonylag szerény mértékben fordíthattak a családi otthon, a családi telek épületeinek felújítására. (Különösen sokat nyomott a latban az is, hogy az egész Kisalfordön, a falusi földműves gazdaságokban nagyarányú állattenyésztést űztek, ennek amúgy is jelentős volt a költségigénye, sőt az utolsó másfél évszázadban a folyamatos belterjesedés és az intenzívebb tartásformákra való áttérés mind nagyobb tőkét kötött le. Ennek a népi építkezésre gyakorolt hatására már másutt utaltunk.)

A homogenitás tekintetében érdemes arról is szólnunk, hogy a vidék mezővárosaiban, kisvárosaiban is az épületállomány a hagyományos családi gazdálkodás felszámolásáig erős tradicionális jegyeket mutatott. (Csorna, Kapuvár, Somorja, Nagymegyer példáit említenénk.) Volt néhány építészeti szerkezet, elem, amely a városokban gyakrabban fordult elő, de az épületek típusa, jellege egészére a nagytáji normák érvényesültek. (Nem mond ennek ellent az sem, ha bizonyos újítások a városok, városkák közösségeiben honosodtak meg először és onnan terjedtek el.) Annyira szervesen hozzátartoztak a tájhoz, hogy inkább arról beszélhetnénk, hogy ezek a kisvárosok az időnként jelentkező újítások adaptációjával a táji fejlődés integráló tényezőiként hatottak. Olyan városok, mint Győr, Komárom a maguk szabad, földműves-polgár negyedeikkel szintén a nagytáj keretein belül maradtak. (Sopron szerepe hasonló volt, de a szomszédsága magyar falvaival való kapcsolata ezekben a vonatkozásokban közvetett maradt az I. világháború utániig. Sopronnak nagytájunkhoz Moson irányában voltak közvetlenebb kapcsolatai.)

A nagytáj egységét persze nem időtől függetlenül fogunk fel. A fentebbi anyag bemutatásánál is utaltunk arra, hogy egyes körzetekben (hol pontosabban meghatározható, hol néprajzi eszközökkel már tetten nem érhető idősza-

37. kép. Ácsszerkezet részlete a pajtában. Arak, Fő u. 20.

38. kép. Építési évszám a pajta középső oszlopán. Arak, Fő u. 20.

kokban) újítások, változások következtek, vagy a táj egy-egy részén folyamatosan olyan átalakulások zajlottak le, amelyek a nagytáj normáin belül maradvá is egy-egy szűkebb vidéket elkülöníthetővé tehettek. Nem egy esetben az is nyilvánvaló, hogy egyes vidékek elkülönüléséhez éppen az vezetett, hogy a nagytáj különféle megújulási folyamataiból kimaradtak, akaratlanul is archaikusabb állapotokat őriztek meg. Az előbbire példa lehet a táj nyugati térségeiben az ágasfás-szelemenés tetőzet szinte nyomtalan eltűnése, illetve a másik, a keleti területeken az ágasfás-szelemenés tartószerkezet tömegesen mondható fennmaradása. Itt arra is érdemes figyelni, hogy ez a helyzet a 19. század harmincas éveitől alakult így, a korábbi helyzetre utaló nyomokat a századeleji és a harmincas évekbeli kutatás is rögzítette.

A tetőzet formai alakulásában a kontyolt nyeregterítő visszahúzódása, szórványossá válása, a felső csonkakontyos tetőzet északi és déli peremkörzetekben való fennmaradása tájon belül lezajló átalakulásokat jelentheti, egyben ki is jelölhette azokat a kisebb-nagyobb területi egységeket, amelyek a lezajló folyamatokat közel azonos ütemben követték. Igaz, a peremtáji körzetekben ezekben az esetekben arra is lehet gondolni, hogy egy-egy vidék a szomszédos nagytáj normáit adta fel, mintegy másodlagosan öltött a Kisalfordra jellemző vonásokat, építészeti jegyeket kultúrájában. Ilyen módon lehetne a Sopron megyei, rábaközi kéményaljára épített, asztalszerűen kiképzett tetejű kemencék és az eredetileg közvetlenül az udvarról megközelíthető

39. kép. Pajta udvari nézete. Ásványráró, 1959.

szobák együttes előfordulását magyarázni. Amint ilyen módon ugyanennek a vidéknek az előbb már említett felső csonkakontyos tetőformája is értelmezhető lehet. Kérdés persze, hogy a magyar nyelvterület Csallóközön kívüli északnyugati körzetében mégis miért alakult volna azonos szerkezeti és formai sajátosságokat mutató tetőzet, ha nem egy korábban általános forma visszahúzódásaként értelmezzük. Ezek a kérdések egy-egy szűkebb kistáj, körzet problémáit vetik fel. Sok részletelemzéssel ezen az úton a néprajzi értelmezésű tájfogalomhoz, vidékhez, csoporthoz jutunk el. Ha kutatásunk alapos, historikus vonatkozásokban is helytálló a kistájak, csoportok kialakulását meghatározó és alakító tényezőit tárhatja fel elemzésünk.

A nagytáj más dimenziókat vet fel. Eleve olyan jelenségeket, jelenségcsoportokat kell vizsgálni, amelyek kiterjedése, érvényessége több megyére rúg. Különösen becsesek lehetnek e tekintetben az olyan jelenségek, amelyek szélesebb körben egymáshoz kapcsolódnak tematikai vonatkozásban, a maguk körében nem egyedüliek. Igazában itt arra van szükség, hogy a vizsgálat tárgyai ugyanahhoz az életformához, ugyanazokhoz a társadalmi rétegekhez kötődjenek, illetőleg az életforma és a (hordozó) társadalom alakulásában lehetőleg ugyanahhoz a történelmi periódushoz kapcsolódjanak. Így elérhető, hogy a kutatás a jelenségeknek nem véletlenszerű egybeeséseit, megfeleléseit észleli, hanem szerves, valós összefüggéseket tárhat fel, amelyek a kultúrát teremtő és hordozó közösség vagy táj egész történelmi fejlődésmenetét

40. kép. Pajta tartóvázának részlete. Kisbodak, 1959.

megjelenítik, példázzák, nyomon követhetővé tehetik, és amire további általánosításokat kínáló elemzéseket lehet alapozni.

Szinte az első észlelésektől foglalkoztatott bennünket a nagytáj egységén belül a kétségtelen jelentkező Pozsony és Esztergom, Hont közötti tágas térség sok egymással összefüggő, egymáshoz kapcsolódó, sőt rendszert is alkotó azonossága mellett jelentkezett a nagytáj kultúrájának északi-déli irányú osztó vonala, amelynek oldalain számos eltérés mutatkozott. A keleti és a nyugati részekben megnyilvánuló különbségek a fentebbi szempontoknak megfelelőeknek, hiszen az építő kultúra tematikai egységéhez tartoztak azok a jelenségek, amelyekben ezek testet öltöttek, lényegében történelmi szempontból ugyanazokhoz a történelmi időszakhoz kötődtek. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az eltérések ugyanazon típus variánsaiként vagy fejlődési változataiként is interpretálhatók voltak, vagy ugyanannak a formációnak más-más periódushoz köthető változataiként lehetett felfogni. Számunkra fontos mozzanatok mutatkoztak, hogy ismételtelen ugyanazokon a vonalakon határolódtak el egymástól a vizsgált jelenségek.

A nagytáj keretei között alapvetően azonosnak mutatkozott: 1. az épületek lakórészének hármastagolódása (szoba-konyha-kamra vagy szoba alapegység); 2. a lakórész konyhai bejárata; 3. a lakószoba konyha felőli külső fűtése; 4. a konyha pitvar-szerű közlekedő részre és kéményaljára való tagolása, a kémény alatti választófal hangsúlyos megjelenése, rajta keskeny ajtó-

41. kép. A pajta tartóoszlopa építési felirattal az 1850-es évekből. Kisbodak, 1959.

szerű nyílás; 5. az épületek további gazdasági rendeltetésű részeinek egymenetű, soros alaprajzba rendelése; 6. az egész alaprajz egységes tető alá vonása; 7. a tartóváz falazatok készítése lakó- és gazdasági épületeken (pajtákon); 8. ahol azt a klimatikus, mikroklimatikus feltételek indokolták, pajtákat építettek; 9. a házat és a pajtát szelemenetes tetőszerkezetű fedte; 10. a tetőzet az utóbbi 100 évben általánosan nyeregteretű volt, amit torombakötéses oromzat zárt le; 11. a lakórészek ajtaja, a kamra, istálló ajtó(k) elé falazott pillérek nyugvó, a ház ereszalji részébe erősen beálló boltozatokat építettek, amelyek az udvari homlokzat leghangsúlyosabb építészeti (díszítő) elemei voltak. (Gádor, hambit, ambit, ajtó előtti boltozat.) Elemzésünk szerint a fenti elemek, sajátosságok nyomán a Kisalföld népi építkezési gyakorlata, lakóháza egésze joggal tartható a közép-magyar háztípus változatának, amelynek mint arra utaltunk, a Duna mentén a Szentendrei-sziget, illetve a Kisbér-Székesfehérvár irányon át a Mezőföldön és a Duna melléken a Nagyalföld felé szerves,

42. kép. Pajta udvari nézete. Lipót (Győr-Moson-Sopron m.), 1959.

közvetlen összeköttetése volt, amint a kapcsolatai nyilvánvalóak a szlovák, morva és osztrák nyelvterületen keresztül a tágabb közép-európai térség felé is.

A kapcsolódó dunántúli, déli, illetve nyugat-felföldi, északi sávban sajátos átmeneti területek alakultak ki. Ezek a Kisalföld belső Moson, Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom megyékben általánosan mondható normáihoz, típusához igazodtak, noha sok jellegzetességet megőriztek a korábbi állapotokból, a meghatározó kisalföldi kapcsolataik előtti időszakból. A Kisalföld és a szomszédság között olyan jellegű kapcsolat alakult ki, amilyent a Nagyalföld gyakorolt az északi, keleti szomszédságában fekvő területekre, ahol is az utolsó 150 esztendőben a közép-magyar ház legjellegzetesebb elemei széles sávban nagyon alaposan átalakították a korábbi autochton lakás- és házkultúra világát. Megjegyezhetjük, hogy a kisalföldi területek is rendelkeztek olyan gazdasági, kulturális értékekkel, kínáltak olyan mintákat, amilyenek a nagyalföldi térségek külön értékeinek számítottak, és aminek a közép-hegységi, dombvidéki, zártabb vidékek nem lehettek a birtokában az intenzívebb polgárosulás megindulásáig.

A Kisalföld nyugati tömbje magában foglalta Moson, Pozsony, Győr megyéket. Ide kell sorolni Komáromból bizonyosan a Csallóközt és a nyitrai magyarság kapcsolódó déli sávját, részben talán a Vág és a Nyitra folyók mentét, hiszen ezek a vizek el is határolták a térség keleti tömbjét. Ez a

43. kép. Pajta udvari nézete. Lipót, 1959.

jelentékeny terület a viszonylag nagy kiterjedés ellenére is feltűnően egységes építő kultúrát hordozott. A népi építkezés gyakorlata és a lakáskultúra sajátosan kétarcúnak mutatkozott. Egyfelől biztosra vehető, hogy a késő középkorig, illetve a hódoltságig visszavezethető volt folyamatossága, de sok olyan jegyet is felsorolhatunk, amely a 18. vagy 19. századi újítások, racionalizálások során keletkezett. Az épületállomány belső és külső megformálásában, díszítésében jelen voltak a 17. századtól a történelmi stílusok. Sőt, ezek még a 19. század hatvanas éveiben is jelentkeztek – és ez kifejezte mind az építetők szándékát, mind az építők elgondolását – mondhatni, bennük a klasszikus régi stílusú népművészetet idéző megoldásokat ismerhettük fel. Igaz, ezek egy része megformálásában, kivitelében csak halvány visszfényt (sőt szinte csak utánzatát) adta a régi díszítő hagyományoknak (például virágozott festésű mestergerendák, deszkafödémek, bútorok stb.). Ezek egyszerre vallanak a hagyományok megőrzéséről és a megújulásra törekvésről, az újítások kényszerű korlátozottságáról.

Ennek a nyugati tömbnek az alábbi jellegzetességeit állapítottuk meg: 1. Itt jelentkeztek nagy számban (helyenként a faluképet vagy a falvak központi tömbjeit meghatározó mennyiségben) a helyi szóval *keresztháznak* nevezett, L-alaprajzú lakóházak, amelyeknek egyszerre nyílt az utcára és az udvarra előtere vagy konyhája, amelyben három nagyszobás, két előteres (konyhás) lakrésze lehetett; 2. Ezekben a lakóterek mindíg külső fűtésű kály-

hákkal épültek (a kályhákat eredetileg tál alakú szemekből rakták, alsó hasáb alakú testükre felül hengeres tűzpalástot építettek); 3. A konyhákat általában az oldalfalak mellé rakott falazott katlanokkal kiegészített főzőpadkával építették és ezekre a padkákra nyíltak a szobák kályhái; 4. A konyhákba sütésre a ház, illetve a konyha hátsó falán át a szomszéd felé kiugró kemencéket raktak; 5. A ház soros, egymenetű alaprajzát kiegészítő gazdasági helyiség-sort pajta, vagy pajtaszerű szín, szénatároló bővítette ki, amit a többi épületrésszel együtt egységes tetőszék alá vontak. Ezek a házvégi pajták gyakran kereszt szárnyakkal, nyaktagokkal egészültek ki, hogy befogadó kapacitásuk növelhető legyen; 6. A hatalmas vagy terjedelmes helyiség-sort magában foglaló fedélszékét ollóágasos, vendégszeleemes tetőszerkezettel építették; 7. A részletesebb bemutatásnál nem szólhattunk róla, hogy ezeknek az épületeknek a nyeregtetejét lezáró tűzfalát, amennyiben nem deszkaoromzattal építették, barokk, romantikus vonalvezetéssel falazhatták, igaz, nagy ízléskéséssel, hiszen falvainkban 1880 és 1910 között bőven készítettek még barokk oromzatokat, noha a városok agrárövezeteiben, kiemelkedőbb mezővárosokban a 18. század hatvanas, hetvenes éveitől rendszeresen építkeztek ezekkel a formákkal.

A nyugati térség építő tevékenységét, lakáskultúráját a tradicionális gyökerekhez való szoros kötődés mellett csendesen és folyamatosan érvényesülő polgárosulás jellemezte, bár az 1880-as, 1890-es évekig az időnkénti újítások még nem indítottak el akulturációs folyamatokat, nem bomlasztották fel a helyi építő tevékenység hagyományos kereteit (44–48. kép). Ezt követően azonban megindult a kispolgári irányú átalakulás, érvényre jutott egyre inkább a kőműves-pallérizálás, ami különösen a harmincas évektől kezdte éreztetni a hatását, s ami az 1950-es évektől, illetve a családi mezőgazdasági üzemek felszámolása után minden hagyományos feladásához, gyors megsemmisüléséhez vezetett. Mára már csak egészen ritkán, elvétve maradtak fenn századunk húszas, negyvenes éveitől épített objektumok. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a mai épületállomány már nem adhat eligazítást a hagyományos lakás- és építő-kultúrára vonatkozóan.

Mindez nem feledtetheti el velünk, hogy az ötvenes és a hetvenes évek között ennek a területnek a népi építkezése, lakástípusa egészében is, de meghatározó részleteiben is karakteresen kötődött a késő középkor és a hódoltság korának helyi építő hagyományához, örökségéhez. Erre vallott az épületek lakásul szolgáló alapegységének alaprajzi beosztása, a tüzelőberendezések típusa és elhelyezése. Különös figyelmet érdemel az a tény is, hogy a század elején éppen a Kisalföld nyugati térségéből ismételtelen bukkantak fel 17. századi épületek, és másutt talán egyetlen tájunkon nem maradtak meg tömegesen a hatvanas évek társadalmi és gazdasági átszervezéséig 18. századi eredetű házak, lakóegységek. (Most ebben a tanulmányban nem kívántunk részletesen foglalkozni a datált mestergerendákkal, földémfeliratokkal, díszítményekkel, de fel kell hívni a figyelmet, hogy ez is elsősorban a Kisalföld nyugati térségére volt jellemző.)

A Kisalföld keleti (a Vágtól és a Nyitrától, valamint Győr megye keleti határától keletre fekvő) területein a népi építkezés és a lakáskultúra eltérő

jellegzetességeket mutatott. Lezajlottak karakteresebb változások is, de az épületállomány jellege is más irányban fejlődött. Igaz, az eltérések nem érintették a rendszertani alapvonásokat, a történeti gyökerek közösek maradtak, a 18. és 19. század folyamán bekövetkezett változások folyamán mégis más jellegzetességek alakultak ki, ez az építő- és lakáskultúra egészének másodlagosan formai szempontból más, új karaktert adott.

A Kisalföld keleti térségeiben az alaprajzi séma és a külső fűtés elve megmaradt, de különösen a konyha és a szoba tüzelőberendezései más jelleget öltöttek. A külön konyhai sütőkemencét itt hiába keressük. Annak funkcióját a konyhába torkolló, külső fűtésű szobai kályha, kemence vette át. Ez a kályha/kemence formailag is eltér a Kisalföld, a Dunántúl és az Alföld északnyugati szegélyterületén megszokott típustól. Az álló hasáb és a henger, vagy a nagyobb-kisebb hasábfarmák egymásra épülő kombinációjával ellentétben, ezen a vidéken egyetlen, mélyen a szobába nyúló, ívelt, domború oldalú, felül keskeny lapostetejű, koporsófedélre emlékeztető formát alakítottak ki. Ezt a tüzelőtípust eredetileg (erre az 1930-as évek adatközlői még jól emlékeztek) tál alakú kályhaszemekből rakták, de ennek fennálló példányait már alig lehetett elérni (TÓTH János szőnyi dokumentumai az utolsó hírmondói). Mint fentebb említettük, sárból épített változatai a hetvenes évekig szép számmal megmaradtak, a szórványosan előforduló álló, hasáb formájú sárkemenccel együtt. A kályha – sár/agyagkemence váltás itt a Nagyalföldön bekövetkezett átalakuláshoz hasonlóan következett be. Csak itt a koporsófedél alakú kemencének bizonyosan tetten érhető a hasonló formájú kályha-előzménye, nyilvánvaló volt időrendi egymásutánjuk.

Figyelmet érdemel, hiszen a térségre jellemző, hogy míg a nyugati részen a tradicionális fűtőberendezések teljesen felszámolódtak, a Kelet-Kisalföld külső fűtésű, szobai kemencéi (a konyhák oldalpadkás, főző tűzhelyeivel és szabad kéményeivel) a hatvanas évekig széles körben használatban maradtak. Bontásukra csak az épületállomány gyökeres átalakításakor kerítettek sort, ami önmagában is vidékünk konzervatívizmusát jelezheti.

Ugyanezt az archaikus jelleget erősíti a tetőszerkezetek vizsgálata, hiszen a Kisalföld keleti felében a legutóbbi évekig nem számítottak ritkának az ágfás-szelemenes fedélszékek. Az ötvenes, hatvanas években ennek a szerkezetnek még olyan széles körű volt a jelenléte, hogy néhol ez határozta meg építészetileg a falu- és az utcakép jellegét.

Általában is elmondható, hogy ebben a térségben a házak megformálása, külső megjelenése archaikus maradt, ami zsúpos fedés mellett az utcai, udvari homlokzat ablakai, ajtái régies megoldásainak, az ablaknyílások kis méretének volt elsősorban köszönhető, valamint annak is, hogy ebben a térségben szerényebb számban voltak vakolat architektúrával díszített épületek. Az épület dekorációját homlokzati deszkázat fűrészelése, festése, illetve a fából készített szerkezeti elemek vésése, faragása és festése útján biztosították, ami arról tanúskodik, hogy az építő tevékenységben a helyi specialisták szerepe a hagyományos lakás- és házkultúra felszámolásáig megmaradt. A tanult, céhes kőművesek ugyan a nagy uradalmakban falvaink között is jelen voltak, de széles rétegek nem vették, nem vehették igénybe szolgálata-

44. kép. Lakóház vakolt oromfallal, lészás nádtetővel. Dunaszentpál (Győr-Moson-Sopron m.), 1959.

ikat. Az ácsmesterség legidősebb képviselői gyűjtésünk kezdeti időszakában részben még olyan személyek voltak, akik a mesterségbeli tudást, gyakorlatot nem a szervezett tanoncképzésben szerezték.

Számunkra fontos kérdés, vajon milyen tényezők hathattak közre, hogy a Kisalföld egyébként egységes, homogénnek mondható kultúráján belül létrejött a nyugati és a keleti térség elkülönülése, ami magát a történeti Komárom megyét is megosztotta, de ami sok tekintetben befolyásolta Győr keleti területét, főként a Pusztai járás községeit.

Néhány történeti mozzanattal kell foglalkoznunk, amelyekkel joggal tételhetjük fel, hogy meghatározták az eltérő fejlődést, és új irányba terelték a késő középkorban gyökerező tradíció alakulásmenetét. Úgy tűnik, rendkívül fontos szerepe volt a hódoltságnak, területi kiterjedésének (erre tárgyalásunk korábbi szakaszában utaltunk is). Ahol a török hadműveletek, a hódoltság tartós pusztasodást okozott, és ahol a középkori településhálózat nem állt helyre, ott a szerényebb keleti térségek lakáskultúrájával élt a lakosság. Ez alól kivételt képez a Sokoróalja, ahová részben a helyi eredetű, de királyi

45. kép. Utcaképi részlet. Fertőszéplak (Győr-Moson-Sopron m.), 1960.

területen megbújt lakosok és más környékeliek spontán (sokszor a földesúri tiltásokkal komolyan dacolva is) visszaköltöztek, és meg is kapaszkodtak, ha másutt nem, a hegyközségi szórványokban hoztak létre igen népes településeket, és erősen a nyugati térség normáihoz igazodva építkeztek. Bor- és gyümölcsstermesztésre szakosodtak, de állattartással és önellátó földműveléssel is foglalkoztak, üzemeik ugyan zselléri státust biztosítottak számukra, de életmódjuk az aprózódó jobbágytelkeken boldogulásukat kereső kisbirtokos, kiscgazda családokéval vetekedhetett. Saját földjeiken kívül dolgoztak a szomszédos uradalmaknak is. Életük szorosan kapcsolódott a kiscfalvi egyházi uradalmakhoz, amelyek helyenként komposzeszorátust létesítettek szőlőbéli településeik igazgatására. Győri püspöki, káptalani, pápóczi prépostsági, csornai premontrei és legfőképpen a pannonhalmi bencés uradalmakat, birtokokat kell említeni. Ez utóbbi esetben ki kell emelni Sajghó Benedek főapát érdemét, aki véget vetett a szőlőbéli való hasztalan betelepődési tilalmaknak. Nemcsak legitimálta egyes spontán, hegyközségi szórványként újjáéledt települések létét, de sok új, nagy népességet megköti szőlőhegyet szálaltott meg. (E problémákról a Magyar Néprajzi Társaság 1980. évi, Hódmezővásárhelyt tartott vándorgyűlésén és később a VEAB Településtörténeti Munkabizottságában tartottam előadást. TÁRKÁNY SZÚCS Ernő váratlan halála miatt a tervezett tanulmánykötet publikációja elmaradt.)

A Kiscfalvi nyugati térsége a viszonylag kedvező hódoltsági periódus eléggé erős kontinuitása mellett másban is eltért a keleti vidék viszonyaitól.

46. kép. Lakóház utcai nézete. Fertőszéplak, 1960.

Ugyan megszerveződtek az allodiumok, uradalmak is, a majorkodtató gazdálkodásnak fontos, talán mintaterülete is lett, de a falusi földműves (gazda, jobbágy, zsellér) az uradalmak szorításában is megtalálhatta a számítását, hiszen nemzedékről nemzedékre rendszeresen irthatott, erdős, mocsaras terület bőven volt. Az időnként a jobbágytól kibecsült földet az uradalmak/allodiumok kénytelenek voltak egy-egy periódus után hagyni, hogy visszaerdőséssel pihentessék, termőképességét javítsák. Ez az ökológiailag is figyelmet érdemlő rendszer egyszerre volt kedvező a falusi lakosságnak és a táj nemesi, arisztokrata birtokosainak. (A kérdést TAKÁCS Lajos sokoldalúan vizsgálta, történeti oldalról még a negyvenes évek elején SOÓS Imre tisztázta.)

Úgy tűnik, azok a nagycsaládi keretekben élő telkes jobbágy családk, amelyek a nagy keresztházakat, L-alaprajzú, keresztcsárnyas lakóépületeket emelték, használták. A 17. századtól századunk hatvanas éveikig a kontinuitását megőrzött területen éltek, s az itteni tájban kialakult módon, a jobbágyközség és az allodium-uradalom szimbiózisában tevékenykedtek, gazdálkodtak. Észre kellett vennünk, hogy üzemeik mindig több támaszú gazdálkodást folytattak: jelentős szántóterületek földművelése mellett kiterjedt állattartást űztek, s ha tehették, gyümölcscsel, szőlővel, kertészeti kultúrákkal is szenvedélyesen foglalkoztak. Ezek kapcsolódtak be a belterjes állattenyésztés, tejgaz-

dálkodás révén az intenzívebb áruterelésbe, velük függött össze a 19. század közepén az óriáspajták felépítése. Ez a réteg és ez a táj szerencsésen használta ki a nagyalföldi állattartás 1850 utáni, a vízrendezést, legelők feltöresztését követő válságát. (Gondoljunk 1863-ra!)

A táji kisegységek, fejlődésben lemaradó, lefűződő körzetek keletkezése szempontjából tanulságos, hogy ahol a településhálózat művelt földterületei egyoldalúan nagy része irtáseredetű volt, s a falu földterületeit nem tudták „kiszabadítani” az erdők gyűrűjéből, – az életmód is, és az építészeti kultúra sok archaizmust őrzött meg, s egyben el is különült a központi tömbtől. Sopron nagyerdei és a nyugati Rábaközt felölelő vidékeit említhetjük. Ez a tömb őrizte legtovább a táj déli szegélyén a felső csonkakontyos tetőforma hagyományát.

A Kisalföld nyugati térségét vizsgálva egyelőre nem könnyű megválaszolni, hogy vajon a táj folyamatos fejlődésében a lakosság gazdálkodási hagyományainak, munkakultúrájának, vállalkozó kedvének vagy a kedvező természeti adottságoknak volt-e meghatározóbb, döntőbb szerepe. (A csapadékkal, talajvízzel való jó ellátottság kiemelkedő jelentőségű volt.) Ezek a problémák csak látszólag vannak el bennünket témánk alapkérdéseitől, hiszen általuk a helyi társadalom, a kultúra és a gazdaság kölcsönös, egymást befolyásoló tényezői tárhatók fel. Csak fájjalunk lehet, hogy a Kisalföld agrár-etnográfija, agrártörténete, társadalomtörténete jelentőségéhez mérten kevésbé ismert, hiányoznak főleg a modern, a nagytáji keretekben gondolkodó, feltáró elemzések, s főként híjával vagyunk a mérlegelő összegző tanulmányoknak.

A Kisalföld keleti térségében mind a Dunától északra, mind délre – mint korábban utaltunk rá –, néhány kisebb települést kivéve, elenyészett a középkori településhálózat; a lakosság elmenekült vagy elpusztult. A hódoltság után ugyan népesedtek be pusztán maradt falvak, jörszerűen teljesen új nyomokon indult meg az élet. Úgy tűnik, egyes pontokon a hódoltságot átélte népesség településeit is veszni hagyták, hogy „tisztá” lappal, új körülmények között indítható az uradalmak új közösségeiket. A török után birtokba vett pusztákon az allódiások váltak az élet meghatározó tényezőivé, a jobbágy- vagy zsellérfalu, esetleges mezőváros annyiban kapott életlehetőséget, amennyiben az allódium/uradalom működtetéséhez feltétlenül szükség volt a jobbágytelepülésre, népességre. Ezeket a nagy uradalmi területeket tarkíthatták csak a kisebb nemesi birtokok, komposzteszorok kisebb-nagyobb területei, de a viszonyokat alapvetően nem befolyásolhatták.

Az itt élő falusi népesség ugyan megtelepedhetett, de az életkörülményeket erősen behatárolták az uradalmak eltérő igényei. Amíg a nyugati részen szimbiózist említettünk, itt inkább alárendeltségről kell beszélni. A helyi lakosság leleményesen kísérletezett az időről időre adódó lehetőségeket kihasználni. Ebben a kísérletezésben sok párhuzam fedezhető fel távolabbi alföldi és a kisalföldi vidékek megoldásai között. (Például: idézhetjük a FÉL Edit által vizsgált kocsi gazdák tanyaszerű határbeli telepeit is.) A lakosság kísérleteinek határt szabtak a természeti adottságok. A török kori harcokban lepusztult a helyi erdőállomány túlnyomó része, a klimatikus és a hidrogeográfiai adottságok – lévén a Dunának magasabban fekvő kavicsos teraszvi-

47. kép. Utcaképi részlet. Lipót, 1950.

déke –, kedvezőtlenebbek voltak, eleve szárazabbá tette a vidéket a mélyebb talajvíz is, kevesebb csapadékot kapott a tájnak ez a szektora. Igaz, ahol arra lehetőség nyílt, a vidék népe jeleskedett a szőlőművelésben és a borászatban. Történeti borvidékeink közé tartozott az itteni szőlőkultúra. Bársonyostól Ászárig sok termőhely ma is megérdemelten jó hírnevet örvend.

A falusi földműves gazdaságok alárendelt helyzete, viszonylagos behatároltsága (ez gazdasági, társadalmi vonatkozásban egyaránt áll), önmagában megmagyarázza e vidék falvainak archaizmusokban gazdag kultúráját, a tradicionális formák szívós továbbélését.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 19. század elejétől a Kisalföld keleti térségét alaposan befolyásoló uradalmakat különösen jól ismerjük. SZABAD György és FÜR Lajos monográfiái révén két, rendkívül fontos korszak agrár- és gazdaságtörténeti folyamataiba alapos beletekintésünk lehet. Hiszen ebben a vonatkozásban az ország legjobban ismert tájává tették vizsgálati területet. (Csak sajnálunk lehet, hogy SZABAD Györgynek az ötvenes évek közepén megtartott, a Tata-gesztesi uradalom népének életviszonyait – a történeti etnográfia módszereit is magában foglaló – elemző és anyagbemutató egyetemi előadásai nem jelentek meg.)

Sajátos törekvése volt a birtokos családoknak, hogy messzemenően ügyeltek arra, hogy uradalmi szervezésénél egy-egy felállított egységbe azonos táji adottságú és azonos történelmi sorsú településeket szervezzenek. Így az uradalmak jobban kihasználhatták a táj adottságait is, de egyben hozzá is járultak a vidékük egységesüléséhez, kulturális integrációjához. Hatásuk áttételesen olyan szférákban is érvényesült, amelyek távol állottak a nagybirtokok érdekeitől, tevékenységétől.

Egyetlen problémát fel kell vetnünk még a nagytáj mögött munkáló tényezőkkel kapcsolatban. Kérdés lehet: vajon a Kisalföld sajátosságai kialakulásában és a szomszédságban fekvő nagytájak elválásában tetten érhető-e

48. kép. Utcaképi részlet. Kapuvár (Győr-Moson-Sopron m.), 1960.

olyan történeti tényezők, amelyek a több évszázados külön út megmagyarázó vagy legalábbis jelzői lehetnek. Úgy tűnik, határozottan kijelenthetjük, hogy a 15–16. századtól folyamatosan érvényesültek olyan társadalmi, gazdasági erők, kulturális tényezők, amelyek nagytájaink keletkezésében közrehatottak, s amelyek a regionalitás történeti alakulását folyamatosan befolyásolhatták. Úgy véljük, a hazai fejlődés egészére alapvetőek és néprajzilag is mérlegelendők azok az elemzések, amelyeket VARGA János elvégzett a jobbágyrendszernek 1556-tól az urbárium kibocsátásáig terjedő periódusáról. Mint ismeretes, neki köszönhető, hogy az 1556. évi jobbágykérdésben rendelkező törvényt ma szabatosan értelmezhetjük. Az etnográfus nem feledkezhet meg arról, hogy ekkor úgy rendelkeztek: a vármegyék a maguk szokásjoga, gyakorlata szerint járhatnak el a jobbágyköltözködés ügyeiben; s kiderült, a megyék két, területileg is elkülönülő metódust alkalmaztak.

Voltak megyék, ahol szigorú előírásokkal gátolták a szabad költözködést, s voltak olyan megyei szervezetek, ahol a helyi nemesi közakarat természetesen tartotta, hogyha a jobbágy köztartozásait és magánföldesúri kötelezettségeit teljesíti, akkor szabadon változtathatja lakhelyét. A szigorú eljárással és a liberális módon intézkedő megyék elrendeződése térbelileg is törvényszerűnek látszik. Délnyugat-Magyarország és a Felföld megyei szigorú előírásokhoz ragaszkodtak, mintegy konzervatív jobbágypolitikát folytattak. Nem merészség, ha állítjuk, hogy a népi műveltségnek a 19. és 20. században megismert nagy regionális típusai elég következetesen fedik az egykori megyék jobbágypolitikájában megmutatkozó eltéréseinek elkülönülést mutató, területi tömbjeit. Ez természetes is, ha arra gondolunk, hogy ugyan a népi kultúra és a megyék joggyakorlata időben is, társadalmilag is távol állanak egymástól, de a háttérükben ugyanazok a nagytáji fejlődést befolyásoló, hatalmas erők munkáltak, s mind a két szféra a tájformáló tényezők okozataként rendeződött (egymáshoz hasonló) területi egységekbe. Az időbeli távolság ugyan nagyra tűnhet, de éppen a témánkban nyilvánvaló, hogy a 18., 19. és a 20. század népeletét, kultúráját (annak térbeli elrendeződését is) jóval korábban ható tényezők alakították. Úgy tűnik, hogy a füstösházak délnyugati és északi tömbjeit ugyanazok az erők (vagy ugyanolyan irányban ható erők)

határozták meg, amelyek a szigorú jobbágyköltöztetési eljárásokat életre hívták és életben tartották. Esetünkben nem tekinthető véletlennek az sem, hogy a középmagyar háztípus tömbjében (vagy szomszédságában) terültek el azok a megyék, amelyek a jobbágykérdésben liberálisan jártak el. Mindez talán meggyőzően jelezheti azt is, hogy amit az etnográfia kortársi megfigyelésekből kiindulva feltár, az értékes és megszívlelendő tanulságokat kínál a történelemtudomány számára is.

Tárgyalásunk során számos jelenség esetében utaltunk arra, hogy a Kisalföld egésze szerves kapcsolatban áll a szomszédos osztrák, szlovák, illetve morva területekkel. (Az idevágó megfigyeléseinket korábban közzé is tettük.) Ezzel kapcsolatosan csak azt kell megjegyeznem, hogy 1987-től a Sopron és Bécs közötti térségben tett ismételt látogatásom során meggyőződéshettünk, hogy a csatlakozó ausztriai terület – sajnálatosan erről a vidékről nincsen osztrák feldolgozás – népi építkezése alaptípusában, karakterében megegyezett a Kisalföld házkultúrájával. A távolabbi, délkelet-morvaországi területekkel együtt, amelyeknek szintén nyilvánvaló, hogy ennek a mélyében megmutatkoznak az eltérő nyelvek és az eltérő állami berendezkedés ellenére is a közös korai, középkori hagyományok és a szoros egymás mellett élesben, együttműködésben eltöltött évszázadok.

Ennek az együttfejlődésnek az erőterében bonyolódott az a kulturális folyamat, amelyik egyszerre teremtette meg a sajátos népi kultúrát és kovácsolt ugyanabból közös európai örökséget. Mind a sajátos népi kultúra, mind a közös örökség fekélyez a néprajzi vizsgálat, elemzés lehetőségét, de meg kell tennünk, hogy feltétlenül szakítunk a korábbi kutatástörténet egyoldalú őstörténeti orientáltságával, s túl kell lépünk azon is, hogy a szaktudomány célját (csak) az ún. etnikus specifikumok feltárásában lássuk. Meggyőződésünk, az etnográfia megújuló szemlélettel megszilárdíthatja a kutatások korábbi eredményeit és új összefüggéseket, messze vezető távlatokat adhat a társtudományok számára a tradicionális életmód, kultúra, társadalom vizsgálataival. Többek között plasztikusabbá válhatnak a regionális rendeződés és a tájképződés tényezőiről, folyamatairól ismereteink, s eljuthatunk a törvényszerűségek általános érvényű megfogalmazásáig.

*
Az 1., 2., 3., 4. kép felmérési rajzát ISTVÁNYI Gyula készítette 1974-ben.
A 7., 12. és a 18. kép felmérést JANÁKY István és FILEP Antal készítette 1959-ben és 1960-ban.
A 19., 20., 21., 22. és 23. képek felmérését MENDELE Ferenc és FILEP Antal végezte 1959-ben.
A 24., 25., 26., 27. képeket MENDELE Ferenc, MÁRKUS Dóra és FILEP Antal mérték fel 1960-ban.
A 34., 35., 36., 37. és 38. képeket MENDELE Ferenc és FILEP Antal mérték fel 1959-ben.
A fényképfelvételeket általában a szerző készítette. A 8. képet VARGHA László készítette 1943-ban. A 13. kép ANTAL Dezsőtől származik 1938-ból. A 15. kép felvételét a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársai készítették 1970 körül. A 17. képet ERNYEY József készítette 1911-ben.
A szerző köszönetet mond a mérnök kollegáknak az önzetlen segítségükért, amellyel dokumentációs tevékenységét támogatták. Köszönettel tartozik továbbá a Néprajzi Múzeumnak és egykori vezetőinek, valamint a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumnak és a győri Xantus János Múzeumnak, hogy archivális felvételeiket, rajzaikat rendelkezésre bocsátották. Hálával emlékezem VARGHA Lászlóra, aki rendelkezésemre bocsátotta kéziratait, szakcikkeit, fényképnagyításait, és hozzájárult azok közléséhez.

IRODALOM

- FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban*. Tanya, Falu, Mezőváros I. köt. Magyarságtudományi Intézet. IX. 228. Budapest
- FILEP Antal
1970 *A kisalföldi lakóház helye népi építkezésünk rendszerében (tüzelőberendezések, konyhák)*. Ethnographia LXXXI. 327–349.
1973 *A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata. A kisalföldi lakóház történeti fejlődése, kapcsolatai a környező és a szomszédnépi háztípusokkal*. In: Dissertationes Ethnographicae I. Tanulmányok az anyagi kultúra körében. (Szerk.: TÁLASI István) 311–359. Budapest
1976 *Alaprajzi változatok a kisalföldi népi építkezés gyakorlatában*. Soproni Szemle XXX. 255–263. Sopron
1990 *Tetőformák és oromzatok a Kisalföldön*. Népi Kultúra-Népi Társadalom XV. 249–295. Budapest
- FÜR Lajos
1969 *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870–1914*. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 4. Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
- GÖNYEY (Ebner) Sándor
1933 *Adatok a Bakony északi községek építkezéséhez. (Füstös konyhájú kőházak)*. Néprajzi Értesítő XXV. 1–14.
- KÜCSÁN József
1979 *Adatok a Mezőföld déli részének népi építkezéséhez*. Alba Regia XVII. 307–333. Székesfehérvár
- LISZKA József
1986 *Ágas-bogas fa. Néprajzi ismeretek alapfokon*. Hn., én.
- LUKÁCS László
1982 *Tűzhelyek a mezőföldi házban*. In: Néprajzi Tanulmányok. Dankó Imre tiszteletére. (Szerk.: BALASSA Iván-UJVÁRY Zoltán-MÓDY György) Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Debrecen
- NOVÁK Lajos
1913 *Adatok Bény község néprajzához*. Néprajzi Értesítő XIV. 32–68.
- PADÁNYI-GULYÁS Jenő-MISKOLCZY László-TÓTH Kálmán
1937 *A Fertő vidék népének építészet*. Budapest
- PÁLOS Ede
1911 *A Rába-köz és Győr vidékének népművészete*. Néprajzi Értesítő XII. 150–173.
- SZABAD György
1957 *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest
- TÓTH János
1961 *Népi építészetünk hagyományai*. Budapest
- VAJKAI (Wagenhuber) Aurél
1937 *Adatok a pajtavázak felállításának és a kész pajtavázak költöztetésének mechanikájához*. Néprajzi Értesítő XXIX. 333–337.
1940a *Veszprém megye népi építkezése*. Néprajzi Értesítő XXXII. 1–22., 310–344.
1940b *Adatok a Tóköz néprajzához*. Dunántúli Szemle VII. 282–296.
1957 *Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból*. Ethnographia LXVIII. 87–108.
- VARGA János
1969 *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767*. Budapest

Großlandschaftliche Einheitlichkeit und regionale Gliederung in der Baukultur der Kleinen Tiefebene

Der Autor führt seit längerer Zeit regelmäßige Landschaftsuntersuchungen auf der Kleinen Tiefebene, in der Umgebung der Donau zwischen den Städten Pozsony, Győr, Komárom und Esztergom durch. Dieses Gebiet war eines der am dichtesten besiedelten des mittelalterlichen Staates und wurde intensiv landwirtschaftlich genutzt; die überwiegende Mehrheit der Bevölkerung bilden seit dem Mittelalter kontinuierlich die Ungarn. Die Forschungen umfaßten beide Gebiete. Im westlichen Gebiet der Landschaft leben auch Deutsche, im nördlichen-nordwestlichen Streifen Slowaken. Die Landschaft nahm im Laufe des 16. Jahrhunderts eine bedeutende Anzahl von kroatischen Flüchtlingen auf.

In der ungarischen ethnographischen Literatur ist die Zahl der Arbeiten, die sich mit der Kleinen Tiefebene beschäftigen, verhältnismäßig klein. Ab und zu wurden zwar von den 30er Jahren an intensive Untersuchungen durchgeführt, deren Ergebnisse konnten aber schon wegen des Weltkrieges nicht allgemein bekannt werden (zum Teil wurden sie auch vernichtet). Professor István TÁLASI schickte von den fünfziger Jahren an mehrere seiner Schüler – so auch den Autor dieser Studie – planmäßig in diese Gegend zur Forschung.

Der Autor hält fest, daß für die Landschaft Häuser typisch sind, die eine Dreiteilung von Zimmer-Küche:-Vorzimmer-Schlottische:-Kammer/Zimmer haben und deren Eingang sich immer am Vorraum der Küche befindet. Mit dem Wohnteil zusammen wurden mit einheitlichem Grundriß, unter einem Dachstuhl die Wirtschaftsgebäude (Getreide- und Futterkammer, Stall, Heuschuppen, Schuppen) untergebracht. Die Wohnräume wurden immer aus der Küche geheizt, allgemein mit solchen Öfen, die aus tellerförmigen Kacheln aufgebaut wurden. Die Öfen hatten allgemein die Form eines Zylinders, auf einem rechteckigen Unterbau, aber es sind auch Beispiele mit einem gestreckten rechteckigen Grundriß, mit gewölbten Seitenwänden und schmalen flachen Oberteil vorgekommen, die von der Form her einem Sarg ähnlich sind. Es gab auch Varianten aus Ton und Lehm, selten wurden auch Ton und Legmofen in der Form eines stehenden Prismas gebaut. Es wurde in den Küchen auf Kesseln die auf den entlang der Längswände erbauten Bänken standen über offenem Feuer gekocht. Zum Brotbacken wurden an der hinteren Wand der Küche zum Nachbargrundstück hin hervorspringende Öfen erbaut, deren Tradition aus rezentem Material sowohl von der Insel zu Szentendre, von der Donaugegend, als auch dies- und jenseits der Theiß aus in der Türkenzeit zerstörten, mit Öfen geheizten Bauernhäusern bekannt und durch archäologische Ausgrabungen reich dokumentiert sind.

Dieses System ist in der ungarischen ethnographischen Literatur als mittelungarischer Haustyp bekannt. Der Autor meint, daß auf der Kleinen Tiefebene eine eigenartige, archaische Variante dieses Typs bekannt und überliefert worden ist. So ist das Haus der Kleinen Tiefebene in vieler Hinsicht mit den unmittelbaren historischen Vorgängern des Hauses der Großen Tiefebene verwandt. Sogar in den Veränderungen der beiden Gebiete sind parallele Erscheinungen zu finden. Auch auf der Kleinen Tiefebene, wo nach der türkischen Zerstörung eine Neuaussiedlung der Bevölkerung nötig war, wurde bis zum Beginn dieses Jahrhunderts der von außen außen geheizte Ton- oder Lehmofen allgemein (der auch die Form seines Vorgängers folgt – sargförmiger Ofen). Auf der Großen Tiefebene sind ähnliche Vorgänge verlaufen. Dort wurden die mittelalterlichen Öfen durch schober- oder kegelstumpf- oder pyramidenstumpfförmige Tonöfen abgelöst.

Der größte Teil der Kleinen Tiefebene weist eine einheitliche Art der Bauformen auf, die Gebäude sind ziemlich homogen. Es ist aber sehr wichtig, daß die Gebiete, die ihre Kontinuität während der Türkenzeit bewahrten, bis zur Auflösung der traditionellen Zustände die Ofenheizung

SOPRON ÉSZAKKELETI KÜLVÁROSÁNAK ÉPÍTÉSZETI VIZSGÁLATA A 17–18. SZÁZADBAN

KÜCSÁN JÓZSEF

Dolgozatom Sopron város egy sajátos településrészéből, az ún. „gazda-negyedből” fennmaradt 17–18. század eleji hagyatéki leltárakat vizsgálja, különös tekintettel a leltárak építészeti vonatkozásaira. A szóban forgó időszak az 1642–1717 közötti évek anyagát jelenti, az említett 75 évből 97 leltárt sikerült eddig fellelni a külváros területéről. A vizsgált negyed utcái a következők: Balfi u. (34 leltár), Gazda u. (22 leltár), Szt. Mihály u. (20 leltár), Halász u. (16 leltár), Hegy u. (3 leltár), Végfordulat u. (2 leltár), Szeder u. (nem maradt ránk leltár).

A köztudat és a helytörténetírás szerint is a gazdálkodó és iparos lakosság által vegyesen lakott – a közigazgatásban III. negyedként szereplő – városrésze a hagyatéki leltáranyagban is igazolódott ez az állítás. A fellelt 97 leltárból 30 db valamely mesterség űzője után maradt ránk. A történetírás részben soproni példák felhasználásával elemezte az ország 15–17. századi gazdaságfejlődésének sajátosságait, a kézműipari fejlődés megtorpanását, a kézművesek kétlaki, ipari-mezőgazdasági életformájának (birtoklási viszonyainak) újraéledését.¹

Az általunk feltárt leltárak is pontosan illeszkednek a hivatkozott szerzők által vázolt képbe, az iparosok zöme szőlőbirtokos volt, jó részük szántót, kaszálókat is birtokolt és művelt vagy műveltetett, hiszen nem csak az ingatlanok rovatában találjuk meg a birtokok részletező felsorolását, hanem az ingóságok között is ott vannak a mezőgazdaság munka- és feldolgozóeszközei, a helyiségek felsorolásában pedig szerepelnek a feldolgozó- és tároló-építmények. Feltételezhetjük tehát, hogy a negyed lakosságának 30–31%-át kitevő iparosréteg életformája nem tért el gyökeresen a zömöt jelentő gazdálkodó polgárokétól. A Balfi utca iparos és földműves polgárainak földbirtokai-ból számítottunk átlagokat. Az utcából 16 iparos és 18 földműves után maradt hagyatéki leltár és azt tapasztaltuk, hogy az iparosok kezén átlag 1,8 kis hold szőlő és 6,5 kis hold szántóterület volt, míg a földműveseknél ez az átlag 3,2

1. SZÚCS Jenő 1955.; MOLLAY Károly 1956. 63–65.

A KISALFÖLD NÉPI ÉPÍTÉSZETE

kis hold szőlő és 11,3 kis hold szántó. (De ha a földműveseknél három, külvárosi körülmények között kiugróan gazdagnak mutató elhalt hagyatékát kiemeltük, az átlagok a következők: 1,7 kis hold szőlő, 6,6 kis hold szántó volt egy-egy birtokos kezén – szinte azonos mennyiségek az iparosbirtokokkal.) Megközelítőleg ezeket az adatokat kapjuk, ha a Gazda utca földműveseinek birtokaiból számítunk átlagokat; a szőlőterület 1,6 kis hold, a szántóterület 5,9 kis holdnyi értéket mutat.² Pusztán a birtokterületek közel azonossága nem jelenti természetesen a jövedelmek egyenlőségét, hiszen a kézműveseknél az iparűzésből származó jövedelmekkel is számolnunk kell, ami nyilván meghaladta a szerényebb birtokú gazdálkodók esetleges bérmunkából, nap-számbérből adódó bevételeit.

Az inventáriumok a tárgyalta időszak alatt viszonylag egységes szempontok alapján íródtak. A bevezetőben feltüntetik az elhalt nevét, foglalkozását, rangját, különös tekintettel polgár voltára. Ritkább esetekben a férfiaknál az özvegy keresztnevét, szinte mindig az elhalt nők leltárainál az özvegyen maradt férj nevét és foglalkozását is említik. Megtaláljuk a bevezetőben az árvák nevét, alkalmanként a korábbi házasságokból származókat is, mint potenciális örökösöket. Kiskorúak említésekor gyakorta megnevezik a gyámot, mindig a hivatalosnak számító személyeket és ritkábban a jegyzőt, akik a felvett leltár hitelességéért felelnek. Napra pontos dátum szerepel minden bevezetés kezdetén vagy végén. Az ingatlanok felsorolását a házzal és a telekkel kezdik, megjelölve, hogy egész vagy részházzal van-e szó, említik az utcát, amelyben fekszik és legalább egy szomszédot az azonosíthatóság érdekében.

A lakóház után a szőlőterület részletező felsorolása következik, pontos területnagyság *librában* való meghatározásával, a dűlő vagy szőlőskert megnevezésével és legalább egy szomszéd birtokos – ritkán közismertnek tekinthető tájékoztató pont – megjelölésével. Ezt követi a szántók felsorolása, holdban adják meg a területmértéket, az azonosíthatóság érdekében itt is dűlőnevet és szomszédot jelölnek. A rétek, kaszálók mértékegységeként a „kaszás” megjelölést alkalmazzák, fekvésüket a fenti módon határozzák meg. A ritkán előforduló irtványok, a fás kertek (melyek lehetnek gesztenyések vagy gyümölcsösök), a konyhakertek és a gyakori káposztáskertek felvétele zárja az ingatlanok felsorolását. (Elvértve még üzlethelyiség megjelölése is előfordul az ingatlanok között.)

Az ingóságok felsorolása az esetek többségében azon helyiségek funkciójának megjelölésével történik, ahol az adott tárgyat fellelték. Ezt követi a termények felsorolása, az állatállomány fajta és kor szerinti megjelölése, s a sort a különféle vetések és vetésterületek meghatározása zárja. Az inventárium záró részét képezi az esetleg fellelt készpénz számbavétele, az elhalt követeléseinek és tartozásainak részletező felsorolása. A legtöbb esetben – ha van – utolsóként sorolják fel a családi levéltár anyagát, melyben a ház-

ságlevéltől a születési bizonylatig, az adásvételi szerződéstől a csereügyletek rögzítéséig, a tanulólevéltől a különféle egyezségekig és végrendeletekig sok minden előfordul – szerencsés esetben dátumok feltüntetésével, ami házak adásvételénél fontos birtoklási időpont-meghatározó lehet, házasságleveleknél pedig kiegészítheti az egyházi anyakönyvek adatait.

A közel száz inventárium áttekintéséből az épületek helyiségeinek számára, nagyságára, használati megoszlására már tudunk viszonylag megbízható következtetéseket tenni. A leltárak felvételénél két olyan időszakot határozhatunk meg, amikor a fentiekben ismertetett szisztémától eltérnek, kevésbé részletezőek. Az első az 1644-es év (5 db leltár), a második az 1680-as év (9 db leltár). Mindkét év a város történelmében szomorú emlékű pestisjárványok időszaka, így érthető, ha a leltározó bizottság rengeteg munkája és a járványtól való félelme miatt felületesebb munkát végzett – a történeti néprajz nagy veszteségére! Több olyan leltárunk van, ahol bizonyos fontos helyiségek nincsenek felsorolva, szoba 11, konyha 30 esetben nincs néven nevezve. Tekintve, hogy a leltárak ingatlanfelsorolásának élén álló lakóház már a 17. századi fogalmak szerint sem képzelhető el legalább egy szoba és konyha nélkül – ezeket az épületeket is minimális feltételeknek eleget tévőnek vettük. Meggyőzőbb érv a számításbavétel mellett, hogy ugyanezen leltárakban az ingóságok felsorolása tartalmazza azokat a bútorokat, felszerelési tárgyakat, melyek legalább a minimális helyiségszám meglétét bizonyítják.

A fentiek előrebocsátásával megállapítottuk, hogy a leltárak 62 esetében (64%) említenek egy szoba-konyha, 20 esetben (21%) pedig kettő szoba-konyha lakóterű lakást. Bizonytalan a helyiségszám 12 esetben (12%), amikor a szoba megjelölése valamilyen határozós vagy jelzős szerkezetben fordul elő, például: „*Varnüs in der vordern Stuben*”,³ vagy „*In der obern vordern Stuben*”,⁴ de az adott leltár további felsorolásában több szoba nem szerepel. Ilyen esetekben a megjelölés sugallja, hogy másik, hasonló funkciójú helyiség is van. Több oka is lehet a kihagyásnak. Vagy nincs második szoba, és a megjelölés csak elírás – kevéssé valószínű. Vagy a második szoba üres, nincs benne mit összeírni – a helyiségek általános zsúfoltságát tekintve kicsiny a valószínűsége. Vagy a második szobában nem az elhalt, hanem a házastársa tulajdonában lévő tárgyak vannak – felvételükre nem jogosult a bizottság. Vagy a második szobában felnőtt korú leszármazott, esetleg bérlő lakik önálló családdal a maga ingóságai között –, a felvételre ez esetben sem jogosult a bizottság. Magunk az utóbbi két lehetőség valamelyikét tartjuk valószínűbbnek, a bizonyos 20 említéshez tehát a vitatható 12 esetet is javasoljuk hozzászámítani. Így a 2 szoba-konyha lakóterű házak száma 32 (33%). Elvértve fordul elő az előzőeknél nagyobb lakás, 3 szoba-konyha két esetben – az egyik egy kiugróan gazdag szőlőbirtokos,⁵ a másik egy *jómódú sarkan-*

2. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szőlőbirtokok jóval nagyobb számban fordultak elő a számításba bevont leltárakban. A Balfi utca 34 birtokosa közül 29 polgár bírt szőlővel és csak 17 szántóval, a Gazda utca 21 birtokosa közül mindenki rendelkezett szőlővel, de csak 10 polgárnak volt szántóföldje!

3. Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: SL) Stadtgericht Prothocoll de Anno 1658 und 1659. 132. (a továbbiakban: Stg. Prot.)

4. SL Protocollum Judiciarium de Anno 1710. 184. (a továbbiakban: Prot. Jud.)

5. SL Gerichts Prothocoll de Annis 1665–1666. 695–710. (a továbbiakban: Ger. Prot.)

tyús⁶ hagyatékában szerepel. 4 szoba-konyhás lakásról egy esetben, Zuanna Péter polgármester özvegyének inventáriumából⁷ értesülünk.

Az előtér („Führhausz”) megjelölésű helyiség 6 esetben (6,2%) fordul elő. Rendeltetéséről pontosabb, részletezőbb adatunk nincs, a benne tárolt ingóságok köre a búzával telt hordótól a vizesdézsaig terjed. A jelzős, illetve határozós szerkezetek, amelyekben előfordul például: „In den Führhausz an der Kuchl”, „Im aussern Führhausz”,⁸ „Im Führhausz neben der Kuchel”⁹ arra utalnak, hogy a konyha szomszédságában elhelyezkedő kisebb helyiség – talán pitvar (?) – közlekedő-, tárolófunkcióval rendelkezett.

A 97 leltárban a helyiségek érezhetően nem az épületben elfoglalt sorrendjükben – nem alaprajzi rendben – követik egymást, így ilyen szempontú alaprajzi rekonstrukcióra biztonsággal nem törekedhetünk. Különösen fontos tehát az egyes helyiségek elhelyezkedését, funkcióját meghatározó szerkezetek vizsgálata, ha megközelítő pontosságú alaprajzi rekonstrukciót szeretnénk adni.

A szobák mint már láttuk, legtöbbször *első-hátsó*, ritkábban *alsó* vagy *felső*, *nagy* vagy *kicsi*, „*másik*”, avagy „... *bal kézre lévő*”¹⁰ megjelölést viseltek. A legtöbb jelzős, illetve határozós szerkezet a kamrák említésénél fordul elő. A jelzők részben a használatra utalnak – *káposztás*, *sajtós* –, részben az elhelyezkedésükre – „*untern*”, „*hintern*”, „... *neben der Stuben*”, „... *klein kämmerl im Hoff*”, „... *neben den Kuchel*”. A különféle pontosító meghatározások szerepe még érthetőbb, ha az egyes helyiségekben felsorolt tárgykból a helyiségek rendeltetésére is próbálunk következtetni. A kamrákban felsorolt tárgyak alapján esetenként nehéz egyértelmű választ adni, hogy lakó- vagy tárolóhelyiségekről van-e szó. A leltárak a lakások közül 38 esetben (39,2%) egy kamrát említenek, 11 esetben (11,3%) két kamráról tudunk. Előfordul 3 leltár, ahol „*hátsó*” vagy más megjelölésű *kamrát* említenek, de nem szerepel másik helyiség a felsorolásban – a szobák számbavételénél követett meggondolásból itt is az utóbbi adathoz adjuk ezt a számot –, tehát 14 (14,4%) olyan lakást veszünk számításba, ahol legalább 2 kamra volt. (Három kamra 1 leltárban fordul elő, de ott az egyik közülük szinte szobai berendezéssel szerepel.¹¹)

A kamrákban 29 esetben (55,8%) találtunk legalább egy ágyat, 4 esetben (7,7%) két ágyat, köztük mennyezetes ágyakat is szép számmal. Kizárja a lomtár vagy a használaton kívüli bútorraktár lehetőségét, hogy az ágyak teljes felszereléssel szerepelnek a leltárakban (derékalj, lepedők, párnák, takarók, ágyfüggönyök). Különösen igaz ez az egyszobás házak kamráira, az összes említésből 18 (34,6%) ilyen típusú házból származik, amihez még bátran

hozzászámíthatjuk az illető háztípus 3 olyan konyháját is, melyekben szintén találtunk ágyat.

Azoknál a kamráknál, ahol a határozós szerkezet a szoba melletti elhelyezkedésre utal, például: „*In den Cammer neben der Stuben*”,¹² „*Im Kämmerl darneben*” (ti. az első szoba mellett),¹³ „*In der Stuben Camer*”,¹⁴ „*In den verschlagenen Kämmerl*. . .” (az ún. „nagyszoba” mellett, talán abból lerekesztve)¹⁵ – párhuzamos megosztásra kell gondolnunk. Az ilyen kamrák a lakótér részét képezték, ágyakat, ládákat találunk bennük – lakó- vagy hálókamraként kezelhetjük ezeket.

Azok a kamrák, amelyek jelző nélkül fordulnak elő, tehát a leltárt felvevők szemével nézve is a „helyükön vannak” a lakás helyiségsorában, a hosszanti tagolásra utalnak. Az ágyak és más tárolóbútorok jelenléte ezekben a kamrákban is gyakori. Ha a leltárak sorát végignézzük, ezek a kamrák zömmel az egyszoba-konyhás lakásoknál fordulnak elő, többnyire a konyha után szerepelnek a helyiségek felsorolásában. Nyilvánvaló tehát a törekvés és megfogható az a stádium, amikor a szűkös szoba-konyha lakótér bővítése a helyiségek sorában feltehetőleg harmadikként szereplő kamra irányába indul meg, melyet vagy változatlan nagyságban, vagy bővítéssel, új ablakok nyitásával a lakótérhez kapcsolnak – a lakást a legegyszerűbb módon hosszirányba megtoldják.

Mint láttuk, megvan a példa leltárainkban arra is, hogy a már kétszobás lakások szoba–konyha–szoba beosztású lakótereit milyen módon igyekeztek praktikusabbá tenni a szobák párhuzamos megosztásával. A lakószoba és az abból nyíló hálókamra kétségtelenül kényelmesebb lakásviszonyokat jelentett. Az ilyen típusú átalakításra konkrét példánk is van, az 1637-ben épült *Gazda u. 23. sz.* épület kutatásakor a 18. század elejére datálható építési periódust tártunk fel, ahol a 26 m²-es utcai szobát egy hosszanti közfallyal megosztották kétharmad-egyharmad arányban. Létrehozták ezzel a szoba melletti „kamrát”, melynek 8 négyzetméternyi alapterülete indokolja az elnevezést, egy ablaka pedig alkalmassá tette hálókahelyként való felhasználásra is. Időben közelebbi falusi példával is tudunk szolgálni a megosztás ilyen típusának elterjedtségéről. A *Fertőszéplak, Nagy Lajos u. 35. sz.* ház utcai lakásában ugyanilyen megosztású lakóteret építettek 1869-ben, az abban az évtizedben felépült híres fűrészfogas utcában.

A konyhákról az inventáriumok igen kevés adattal szolgálnak. Megemlítik őket a helyiségek sorában és több-kevesebb konyhaeszközt, néhány bútordarabot rögzítenek. Jelzős szerkezetben nem fordulnak elő, funkciójuk és helyük tehát teljesen egyértelmű. A felsorolt konyhai eszközök a nyílt tűzön való főzést szolgálják, különféle cserép-, vas- és rézedényekről történik említés,

6. SL Ger. Prot. 1716. 67–78.

7. SL Ger. Prot. 1672–1763. 375–385.

8. SL Stg. Prot. 1644. 25.

9. SL Stg. Prot. 1644. 10.

10. SL Stg. Prot. 1644. 33.

11. SL Ger. Prot. 1665–1666. 62–65.

12. SL Stg. Prot. 1644. 34.

13. SL Ger. Prot. 1667. 209.

14. SL Prot. Jud. 1690. 138.

15. SL Ger. Prot. 1672–1673. 379.

gyakori a tűzikutya („*Feuer Röszi*”), a parázsfogó („*Fewr Zangen*”), a pecsenyenyárs („*Bratspiz*”), a főzőedényt tartó háromláb („*Dreyfusz*”) is a felsorolásokban. Feltűnik a tárgyak között a kemencevilla („*Offen gabel*”), de nem tudjuk, hogy tűzrakáshoz használták-e, vagy a kemencében főzés eszközeként az edények mozgatására szolgált. Nem szerepel az összeírásokban a kemence, hiszen beépített tárgyként az épület tartozékának számított. Több konyhai leltárban feltűnik a falazott üstház vagy katlan, például: „*Ein eingemauerter grosser waschkessel*”,¹⁶ „*Ein eingemauertes wasszer keszel*”,¹⁷ „*Ein eingemauerter kesszel*”,¹⁸ „*Ein kupfferner keszel eingemauert*”,¹⁹ „*Ein eingemauerter kupfferner waschkeszl auf 2 wasszerschaff*”.²⁰ Ezek leltárainkban az első említései a zárt térben történő tüzeléssel való vízmelegítésnek, mely mint a megjelölésekből is kitűnik, a szapuláshoz szolgáló víz hevítésére szolgált. Zárt égésterű tűzhelyről, mely főzésre is alkalmas lehetne, nem történik említés. Van ugyan egy 1691-es leltár,²¹ melynek a konyhájában „*Ey-serne offen bläder*” szerepel, de ez gyaníthatóan valamilyen kemencetartozék és nem tűzhelyre utaló lap. A főzés tehát szabad tűzön történt, valószínűleg a szögletes kemence tetejét is használhatták tűzhelyként. Itt ismét az 1637-ben épített Gazda utcai házra utalnék, ahol a feltáráskor a téglából épített szabad kémény nyomai és a kémény alatti szögletes sütőkemence maradványai is előkerültek. Egy adat van a leltárakban fűtőalkalmatosságra.²² A Gazda utcában szerzett tapasztalatok szerint kívülfűtős falazott kályha szolgálhatott a lakóterek melegítésére.

10 leltárban (10,3%) említenek magtárt („*Gewölb*”), ami egyértelműen a helyiség boltozatos építésmódjára utal. (A szó maga boltozatot jelent, átvitt értelemben üzlet, raktár jelentése is ismert.) A leltárak benne felsorolt tételei szerint kamra-, magtárfunkciót látott el. A helyiségek felsorolásában háromszor említik a konyha melletti helyiségként („*In neben Gewelb*”,²³ „*Im Gewelb daran*”,²⁴ háromszor hátsó helyiségként („*In den hintern Gewölb*”,²⁵ kétszer jelző nélkül fordul elő, egyszer „*In dem Meel-Gewölb*”²⁶ formában egy Balfi utcai péknél. Egy említést ismerünk „*In fodern Gewölb auf die Gasszen*”²⁷ megjelöléssel, mely esetben utcára nyíló boltozott helyiségre gondolhatunk, a benne tárolt ingóságok pedig (taposókád, prés, 6 boroshordó, káposztás-

hordó) a présház funkcióját sugallják. Érdemes még megjegyezni, hogy a három konyha melletti említés mindegyike szoba-konyhás házban történik, a magtár tehát a kamra helyén, annak funkcióit ellátva szerepel, egy esetben így is található benne.

A 97 inventáriumból 91 (93,8%) említ bizonyos területű szőlőbirtokot. Természetes tehát, hogy a szőlőfeldolgozó és/vagy bortároló építmények a vizsgált házak közül 66-ban (68%) szerepelnek. A jelek szerint a tárolás és a védelem volt a fontosabb, mert pincét 56 esetben (57,7%), míg présházat csak 32 esetben (33%) említenek. Présház és pince együtt, egy telken 22 esetben (22,7%) fordul elő. A csak présházzal rendelkezők borászati eszközeik mellett borukat is a présházban tartották, ugyanígy a csak pincetulajdonosok pincéiben a hordók mellett bőven található kád, puttony, lajt, különféle szerszámok.

Nagyméretű, kősúlyos prést („*Steinpressz*”) présház hiányában pajtában, fészerben, de udvaron is említenek. Mivel a szőlőbirtokosok száma jóval nagyobb, mint a pincét vagy présházat birtoklóké, csak arra gondolhatunk, hogy a bort idegen pincékben őrizhették. Valószínűsíti ezt az is, hogy a Szt. Mihály utca bizonyos részei nem is alkalmasak pincék építésére.²⁸ A présházak elhelyezéséről keveset tudunk, egy említést ismerünk, amely az udvaron lévő présházról szól.²⁹

A pincékről tudjuk, hogy a lakóházak alatt helyezkedtek el, a présházakról tehát feltételezzük, hogy együttes előfordulás esetén a pincék előtereként szolgáltak. (A lakóház első harmada alá épített pincét ismerünk a Szt. Mihály u. 14. számú ház feltárásából is, ahol a pince lejárata a konyhából nyílt!) A pince nélküli présházak elhelyezésére nincs egyértelmű utalásunk, feltételezéseink szerint az épület középső harmadában, a kamra–magtár–műhely-sorban kell a helyét keresnünk.

A leltárak 65 esetben (67%) sorolnak fel több-kevesebb háziállatot, zömmel marhákat és sertéseket, de istálló („*Staal*”) csak 32 esetben (33%) szerepel a helyiségek sorában. Az ingóságok felsorolásából kiderül, hogy mezőgazdasági eszközöket (ekét, boronát, ásót, kapát, csákányt stb.) is őriznek bennük. Az istállóban vegyesen sorolják fel az állatállományt, csak 3 említésünk van, amelyekben disznóóra történik utalás: „*Im Stall Ein Halbe Mäst steig, darinnen ein Frischling*”³⁰ (részház-birtok!), „*Im Hoff Ein Meststeig, darinnen 2 Frischling*...”³¹ „*Im Hoff... zwey salva venia Schweinstall*...”³²

Pajta („*Stadl*”) 8 esetben (8,2%) szerepel az összeírásokban. Az egyes esetekben felvett helyiségleltárak szerint vegyes használatú építményekről beszélhetünk, hiszen a felsorolt szekér, eke, borona, a szekérszínre; a kősúlyos prés, az üres hordók, kádak és lajtók a présházra, az ökrök, tehének,

28. DÁVID Ferenc 1971. 16.

29. SL Ger. Prot. 1664. 440.

30. SL Prot. Jud. 1694. 246.

31. SL Prot. Prot. 1699. 64.

32. SL Ger. Prot. 1716. 103.

16. SL Ger. Prot. 1667. 285.

17. SL Ger. Prot. 1669–1671. 495.

18. SL Ger. Prot. 1680. 115., 192., 312.

19. SL Prot. Jud. 1688. 11.

20. SL Prot. Jud. 1708. 165.; SL Ger. Prot. 1716. 73.

21. SL Prot. Jud. 1691. 199.

22. SL Ger. Prot. 1669–1671. 355. A szobába sorolják fel: „*Auff den Offen, ein unterbett, 2 polster, Ein Tuchet*” – nagyméretű, lapos kemencére kell gondolnunk az ágynemű elhelyezéséből.

23. SL Ger. Prot. 1680. 192.

24. SL Ger. Prot. 1680. 313.; SL Prot. Jud. 1683–1684. 132.

25. SL Stg. Prot. 1661. 438.; SL Ger. Prot. 1663. 503.; SL Prot. Jud. 1709. 292.

26. SL Prot. Jud. 1699. 64.

27. SL Ger. Prot. 1681. 113.

borjak, disznók és libák az istálló szerepére utalnak. Három esetben kisebb-nagyobb mennyiségű zsúpszalmát is említene az ingóságok között. Egyetlen említésünk van a Szt. Mihály utcából, 1691. augusztus 13-i keltezéssel (tehát nem sokkal aratás után), amikor „rendeltetésszerűen” használták a pajtát.³³ A felsorolásban nem szerepel más, mint „80 Schöberl Wäz, 44 Schöberl Kohrn, 22 Schöberl Gersten...”. A Szt. Mihály-templom környékét ábrázoló, 18. századra keltezett térkép szerint a pajták a telkeket keresztben zárják le, s méretük – alapterületük – vetekszik egy-egy kisebb házával.³⁴ Ha a tárolt gabonamennyiséget vesszük alapul, ez teljesen hihető.

Fészert („Schupffen”) 5 esetben (5,2%) találunk a leltárakban. A felsorolásból kiderül, hogy a színek alatt zömmel borászati eszközöket (hordó, kád, lajt) tartanak, két esetben prést említene, egy esetben szekér és más mezőgazdasági eszközök is szerepelnek. A jelekből ítélve a fészerek is a présházak szerepét játsszák, illetve azt egészítik ki – az öt említésből három esetben présház nélküli épületként bukkanak fel.

Az érdekesség kedvéért említjük a kunyhó, kaliba jelentésű, „Hütte” elnevezésű helyiséget, amely egy szíjgyártó után maradt 1644-es leltárban fordul elő „In der huetten im Hoff”.³⁵ A kalibában egy prés, három kocsiláda, néhány bárdolt épületfa, egy tehén és egy borjú vétegett leltárba – jelezve ezzel, hogy a présház–raktár–istálló milyen furcsa szimbiózisra is lehetséges a 17. század közepén, a lekicsinyülő „viskó” megjelölés alatt.

Mint a bevezetőben említettük, a városnegyed összeírt lakóinak 30–31%-a iparos volt, de műhely említést csak 4 esetben (4,1%) találtunk. Több leltár van, melyekben egy-egy mesterség szerszámait összefoglaló néven említik és egyösszegben beárazzák, de részletező leírás csak két ízben maradt ránk. Az egyik egy Szt. Mihály utcai kőfaragó műhelyének leltára 1687-ből,³⁶ a másik egy borbélymester 1684-es Balfi utcai leltára,³⁷ ahol még a borbélyműhelyt is az elegáns „In der Barbier Stuben” megjelöléssel illetik.

A padlás, mint tárolóhely 32 esetben (33%) fordul elő, az említések zömében szénát vagy más terményt jelölnek meg ingóságként. De az üres hordótól a mennyezetes ágyig, a rokkától a szemes gabonáig és a kapáig minden előfordul a fellelt tárgyak között. Valószínű tehát az elsődleges raktározási funkciók mellett a lomtár szerep is.

Az udvart („Im Hoff”), mint bizonyos ingóságok lelőhelyét 15 esetben (15,5%) rögzítik a leltárak. Ez azért meglepő, mert alkalmanként értékes ingóságok is előfordulnak a szabad ég alatt. Például egy 1680-as Balfi utcai leltár udvaron lévőnek sorol fel egy szekeret, 5 öreg szekérekereket, 4 új vasalattalan kereket, 1 új hátsó tengelyt, 2 ekét és 1 boronát, 1 taposókádat, 1 részpernyőt, 4 kapát, 1 kádat. Vagy 1687-ből egy Gazda utcai földműves hagyá-

tékából az udvaron találunk 1 szekeret minden tartozékával, 2 ekét, 2 boronát, egy prést(!), négy boroshordót. Ez utóbbi udvari leltár annál inkább furcsa, mert a következő leltártételben a pajta következik – melynek méreteit ismerjük – és csak két nagy üres boroshordót találnak benne említésre méltónak a leltározók!

Természetesen az ilyen típusú, számunkra meglepő jelenségek felsorolását vég nélkül folytathatnánk, de ez más témájú dolgozatok feladata lesz a jövőben.

Összefoglalás

Az előzőekben többé-kevésbé részletezően igyekeztünk ismertetni azokat a jellegzetességeket, vagy épp a néprajz által 19–20. századi tipikusként kezelt jelenségektől eltérő sajátosságokat, amelyek a 17–18. századi leltárak tanulmányozásakor feltárultak.

Ennek alapján úgy tűnik, hogy a korszak soproni külvárosi épületeiben zömmel (64%) egyszoba-konyhás lakásokban éltek, de a jelek egyértelműen arra vallanak, hogy a lakótér bővítésének igénye, a kamrák lakóhelyiséggé alakítása már jócskán megindult. De mint láthattuk, a vizsgált időszakban már kétszoba-konyhás (33%-ot kitevő) lakások sem maradtak változatlanok, mert a 25–30 négyzetméternyi alapterületű lakószobák megosztása gyakori. Az alaprajzi fejlődés az adott korszakban egyrészt az egy lakáson belüli, párhuzamos megosztású helyiségszám-növelés irányába mutat.

Hasonló következtetésekre jutott ASKERCZ Éva tanulmányában, melyben a 17–18. század belvárosi leltárait dolgozta fel.³⁸ Dolgozatában az átlagos 17. századi lakószoba nagyságát 50 négyzetméter körüli határozza meg, így a 18. századi tendencia – az adott alapterület több helyiségre való osztása – még mindig kényelmes méretű lakótérre biztosított.

Nem mondható el ez a jóval kisebb – mintegy felényi – alapterületű külvárosi lakásokról, ahol a megosztás, mint láttuk, elkülönülésre – alváásra –, de nem huzamos tartózkodásra alkalmas tereket eredményezett. A lakások ilyen irányú továbbfejlesztése tehát zsákutcának bizonyult, a külváros keskeny telkein és az általánosnak számító ún. „hosszúházak” esetében minőségi fejlődést csak a zárt sorú beépítés (keresztirányú toldás), vagy az emelet-ráépítés jelenthetett. Az alaprajzi fejlődés másik, jóval gyakoribb típusa Sopronban az ún. „részház”. Leltárainkban 7 esetet találtunk, amikor az elhalt személy fél, 1 esetet, amikor háromnegyed házat birtokolt. A vizsgált időszakról megbízható adataink nincsenek, de THIRRING Gusztáv alapvető munkájában 1734-ből már közöl az adózott házakra vonatkozó adatokat. Ezek szerint a házak 46%-a egylakásos, 37%-a kétlakásos, 13%-a háromlakásos volt, a részházak száma pedig 29.³⁹

33. SL Prot. Jud. 1691. 202.

34. SL SvT. 30.

35. SL Stg. Prot. 1644. 11.

36. SL Prot. Jud. 1687. 182–189.

37. SL Prot. Jud. 1683–1684. 264–265.

38. D. ASKERCZ Éva 1976. 93.

39. THIRRING, G. 1939. 48–67.

A részház tulajdonképpen nem más, mint az adott épület hosszirányú, telekmélységben való toldása, több hasonló, vagy azonos alaprajzú és alapterületű lakás egymás mögé építése. Az adott körülmények között ez a megoldás vált általánossá, ami azt jelentette, hogy a lakótér „komfortosabbá” tétele nem egy-egy lakás adott alapterületének növelésével történt, hanem a lakásonkénti lakók számának csökkentéséből, s nem a lakhatás feltételeinek minőségi javításából adódott. Ebből következően a kétszoba-konyhás lakások által biztosított lakásminőség a 17. századtól esetenként napjainkig konzerválódott.

A gazdasági célú helyiségek és építmények áttekintéséből azt látjuk, hogy megindult a specializált funkciók elkülönülése, pince–présház, istállósértésól, kamra–magtár–lakókamra, udvaron való tárolás–fészer–pajta megléte, illetve megjelenése, a helyiségek számának gyarapodása erre utal. Bizonyítottunk látjuk a legfontosabb művelési ág, a szőlészet és a borászat túlsúlyra kerülését, a minden építményben és helyiségben megjelenő eszközök gyarapodása miatt.

IRODALOM

- D. ASKER CZ Éva
1976 *Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban*. Arrabona XVIII. 89–143. Győr
- DÁVID Ferenc
1971 *Történeti-művészettörténeti összefoglalás a soproni Szt. Mihály domb rendezési tervéhez*. In: Sopron, északi városrész műemléki vizsgálat és programterv. (Sokszorosított tervdokumentáció, Tsz: 3–08–051–9.) Budapest
- MOLLAY Károly
1956 *Sopron vármegye vázlatos története*. In: Sopron és környéke műemlékei. (Szerk.: CSATKAI Endre–DERCSÉNYI Dezső) 39–112. Budapest
- SZÜCS Jenő
1955 *Városok és kézműesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest
- THIRRING Gusztáv
1939 *Sopron városa a 18. században*. Sopron

Die nordöstliche Vorstadt von Sopron im 17. und 18. Jahrhundert - eine architekturhistorische Untersuchung 17. und 18. Jahrhunderts

Anfangs(?) habe ich versucht, die durch die Ethnographie als typisch charakterisierten Merkmale, aber auch gerade die davon abweichenden Erscheinungen, die bei der Auswertung der Inventare aus dem 17. und 18. Jahrhundert festgestellt werden können, mehr oder weniger ausführlich darzustellen. Danach scheint es so, daß man in den Vorstädten von Sopron damals überwiegend (64%) in Wohnungen lebte, die aus einem Zimmer und einer Küche bestanden. Es gibt jedoch auch Hinweise darauf, daß bereits damals der Wunsch nach Erweiterung des Wohnraumes bestand, der durch Umgestaltung der Kammer zu einem Wohnraum befriedigt wurde. Aber auch die Wohnungen mit zwei Stuben und einer Küche (33 × oder 33%?) blieben nicht unverändert, denn auch eine Unterteilung der 25–30 m² großen Wohnstuben kam nicht selten vor. Ähnliche Folgerungen zog auch Éva ASKER CZ in ihrer Studie, in der sie die Inventare der Innenstadt aus dem 17. und 18. Jahrhundert bearbeitet hatte. Sie bestimmte die Größe des durchschnittlichen Wohnzimmers im 17. Jahrhundert mit 50 m²; so konnte durch die im 18. Jahrhundert als Tendenz erscheinende Trennung noch immer ausreichend große Wohnräume geschaffen werden.

Das gleiche gilt nicht mehr für die viel kleineren – etwa halb so großen – Wohnungen der Vorstädte, wo die Teilung Räume ergab, die zur Absonderung –, zum Schlafen – Wohl aber nicht mehr zum längeren Aufenthalt geeignet waren. Diese Entwicklungsrichtung der Wohnungen erwies sich also als begrenzt, eine qualitative Entwicklung für die schmalen Grundstücke und für die allgemein verbreiteten sog. Langen Häuser der Vorstädte brachte erst die geschlossene Frofitbebauung (Queranbau) oder die Aufstockung der Häuser.

Ein anderer, viel häufigerer Typ in Sopron ist das sog. „Teilhaus“. In unseren Inventaren kamen 7 solche Fälle vor, daß der Verstorbene die Hälfte, in einem Fall drei Viertel des Hauses besaß. Authentische Angaben gibt es über diese Epoche noch nicht, aber Gusztáv THIRRING teilt in seinem Grundwerk aus 1734 bereits Angaben über die steuerzahlenden Häuser mit. Demnach beherbergen 46% der Häuser nur eine Wohnung, 37% sind in zwei, 13% in drei Wohnungen geteilt, die Anzahl der Teilhäuser war 29. Das Teilhaus ist eigentlich nichts anderes als eine Verlängerung des Grundrisses in seiner Längsvichtung, d. h. der Blau mehrerer Wohnungen von gleichem oder ähnlichem Grundriß hintereinander. Unter den gegebenen Umständen hat sich diese Lösung allgemein verbreitet, was auch heißt, daß die Erhöhung des Komfortes einer Wohnung nicht durch die Erhöhung der Grundfläche der einzelnen Wohnungen erfolgte, also durch die Verbesserung der Wohnumstände, sondern durch die Verminderung der Zahl der Bewohner pro Wohnung. Daraus folgend konservierte sich die durch die Zwei-Zimmer-Küche-Wohnungen gegebene Wohnqualität vom 17. Jahrhundert an in manchen Fällen bis heute.

Bei der Betrachtung der Wirtschaftsräume und Gebäude wird es sichtbar, daß die Spezialisierung der einzelnen Funktionen einsetzte, darauf weist die Existenz von Keller-Preßhaus, Stall-Schweinestall, Speisekammer-Kornspeicher-Wohnkammer und im Hof das Erscheinen der zur Lagerung dienenden Bauten: Scheune-Schuppen hin. Durch die in jedem Gebäude und jedem Raum vorkommenden Werkzeuge ist die überwiegende Bedeutung des Weinbaus nachgewiesen.